

İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ 23:2 (2018), SS. 115-141.

Makale Gönderim Tarihi: 18.07.2018 Makale Kabul Tarihi: 19.09.2018

Araştırma Makalesi

BİR ULÛMU'L-KUR'ÂN KONUSU OLARAK NÜZÛLÜN HÜKMÜN SONRASINA KALMASI

Muhammed Selman ÇALIŞKAN*

Öz

Nüzûlün hükmün sonrasına kalması (*teahhuru'n-nüzûl ani'l-hukm*), hakkında bir âyet bulunmamakla birlikte müslümanlar tarafından uygulanagelen bir hükmün/ibadetin, teşriinin çok sonralarına tekabül eden bir dönemde Kur'ân âyeti olarak indirilmesini ifade etmektedir. Nüzûlün teahhurundan bahseden ilk müellifin Suyûtî olduğu bilinmektedir. Suyûtî sonrasında da konu, çeşitli ulûmu'l-Kur'ân eserlerinin müstakil başlıklarında ele alınmıştır. Teahhuru'n-nüzûl başlığı altında, bir ibadetin meşruyetini o ibadette alakalı âyetin nüzûlü ile irtibatlandırmanın her zaman mümkün olmadığına dikkat çekilmektedir. Nitekim abdest İslâm'ın ilk dönemlerinde namaz ile meşru kılınmasına rağmen abdest âyeti Medine döneminin sonunda indirilmiştir. Cuma namazı da hicretten evvel Medinelî müslümanlar tarafından kılınmakla birlikte bu namazı emreden âyet Medine döneminin ilk senelerinde nâzil olmuştur. Yine zekâtın sarf mahalleri Medine döneminin ilk yıllarından beri bilinip uygulandığı halde mesârif-i zekâtı tadat eden âyetin nüzûlü hicri dokuzuncu senededir. İslâm'a mahsus bazı hükümlerin, bunlarla alakalı metlûv bir vahiy olmadan da uygulanmasına rağmen Kur'ân âyeti olarak inzâl edilmesi, hükmün Kur'ân'da tilavet edilmek suretiyle teyit, takrir ve ibkâsı şeklinde değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Ulûmu'l-Kur'ân, Nüzûl, Hüküm, Teahhur.

Atıf: Çalışkan, Muhammed Selman. "Bir Ulûmu'l-Kur'ân Konusu Olarak Nüzûlün Hükmün Sonrasına Kalması". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23:2 (2018): 115-141.

* Dr. İstanbul Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı, mscaliskan@istanbul.edu.tr.

The Issue of the Nuzûl Remaining Behind the Hüküm as a Subject of 'Ulûm al-Qur'ân

Abstract

Ta'akhkhar al-Nuzûl issue is a hüküm that is applied by Muslims without relying upon any verse of the Qur'ân is to send down as a verse of the Qur'ân much later. The first person to talk about it is al-Suyûtî. After al-Suyûtî, this topic was also discussed by other 'ulûm al-Qur'ân authors. The topic states two things: The first is that it may be wrong to associate the date of legitimation of a worship with the date on which the worship verse was sent down. The other is that it may be wrong to take the time of sending down a verse to the time when the worship mentioned in that verse is legitimized. As a matter of fact, wuğû' (ablution) was ordered with prayer in the first years of Islam. However, the wuğû' verse was sent down at the end of the Madîna period. The verse that ordered the Şalât al-Jum'ah (Friday prayer) was sent down in the first years of the Madîna period. However, the Şalât al-Jum'ah was prayed by the Muslims of Madîna before the Hijra. Similarly, the classes to which the zakât would be given were known from the time when zakât was legitimized. However, the verse in which these classes are mentioned was sent down in the 9th year of Hijrah. Therefore, some hükms of Islam were applied by Muslims without a verse being downloaded. The wisdom of the sending down a verse related to the applied hüküm is that it becomes permanent because it is recited in the Qur'ân.

Keywords: Tafsir, 'Ulûm al-Qur'ân, Nuzûl, Hüküm, Ta'akhkhar.

Giriş

Nüzûlün hükmün sonrasına kalması (teahhuru'n-nüzûl ani'l-hukm), hakkında herhangi bir âyet bulunmama ile birlikte müslümanlarca amel edilen bir hükmün/ibadetin, meşru kılındığı tarihin çok sonrasında bir Kur'ân âyeti olarak nâzil olmasını ifade etmektedir. Ulûmu'l-Kur'ân eserlerinde bu konuya değinilmesinin sebebi, bir hükmün/ibadetin meşruiyetini, Kur'ân'da o ibadetten bahseden âyetin inzâli ile başlatmanın yahut söz konusu ibadetin zikredildiği âyetin nüzûlünü, o ibadetin meşru kılındığı döneme tarihlendirmenin önüne geçmektir. Nüzûlün teahhurunun tespitinde nüzûle mukaddem bir hükmü de tespit etmek gerektiğinden teahhuru'n-nüzûl mevzuunun, esbâb-ı nüzûl ile Mekkî-Medenî ilminin yanı sıra ibadetlere müteallik rivayetler ve tarihi malumatla da yakın bir münasebeti bulunmaktadır.

Nüzûlün hükmün ardına kalmasını dile getiren ilk kişinin Suyûtî (ö. 911/1505) olduğu görülmektedir. Onun, *el-Itkân fî ulûmi'l-Kur'ân* adlı eserinde 'nüzûlü hükmünün ardına kalan âyetler' (ما تأخر نزوله عن حكمه) başlığıyla işlediği mevzuun, Zerkeşî'nin (ö. 794/1392) *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân* adlı eserinde açtığı 'âyetin nüzûlünün, hükmüne tekaddüm etmesi' (تقدم نزول الآية على الحكم)

başlığının bir tetimmesi olduğu anlaşılmaktadır. Suyûtî, Zerkeşî'nin bu başlığı ile 'nüzü'lün teahhuru' konusunu aynı başlık (nev') altında ele almıştır. Ancak Suyûtî'nin mevzuu, Zerkeşî'den farklı olarak değerlendirdiği görülmektedir. Zerkeşî nüzü'lün tekaddümünü, esbâb-ı nüzü'l başlığı altında ele almıştır. Zira ona göre bir âyetin nüzü'lünün o âyetin hükmünün önüne geçmesi, evvelce inen bir âyetin nüzü'l sebebini daha sonraki bir hükmün oluşturabileceği manasına gelmektedir. Bir başka ifadeyle sonraları vuku bulacak bir hüküm, önceden indirilen bir âyetin iniş sebebi olabilir. Zerkeşî'den evvel bu konuya ilk olarak Begavî'nin (ö. 516/1122) değindiği görülmektedir. Zerkeşî'nin bu şekildeki telakkisi, âyetlerin kapsamına sonradan yaşanan olayların dâhil olabileceğine dair bir anlayışa istinat etmektedir. Nitekim sebep-i nüzü'l rivayetlerinde görülen نزلت الآية في كذا "ayet şu olay hakkında indi" şeklindeki kullanımların, sebep bildirmekten öte âyetin anlam alanını yansıtması da aynı anlayışın bir sonucudur.¹ Zerkeşî'nin kullandığı başlıktaki *hüküm* kelimesinin, 'sebeb-i nüzü'l'; *nüzü'lün teahhuru* başlığındaki *hüküm* kelimesinin ise 'meşrû kılınmış bir amel' manasına gelmesi sebebiyle ikinci konunun ilk başlıkla bir alakası bulunmamaktadır. Bu bakımdan Zerkeşî'nin eserinde hükmün tekaddümüne dair bir başlığın yer almadığı görülmektedir. Suyûtî'nin, Zerkeşî'nin nüzü'lün tekaddümüne dair başlığını nüzü'lün teahhuru ile birlikte ele almasının sebebi ise *nüzü'lün tekaddümünü* sebep-i nüzü'l meselesinden çok ahkâma müteallik bir mesele olarak değerlendirmesidir. Nitekim o, *nüzü'lün tekaddümünü* işlerken Zerkeşî'nin örneklerini zikretmekle birlikte başlığı ما تأخر حكمه عن نزوله (hükmü nüzü'lünün ardına kalan âyetler) şeklinde değiştirmiştir.² *Nüzü'lün tekaddümünün*, hükmün teahhur edeceği manasını zorunlu olarak intaç edeceği ifade edilebilirse de Suyûtî'nin aynı mevzuu farklı bir başlıkla işleminde işbu nüansın söz konusu olduğu kanaatindeyiz.

Suyûtî'den sonraki bazı ulûmu'l-Kur'ân müelliflerinin hükmü tekaddüm/nüzü'lü teahhur eden âyetlere değindikleri ve müstakil başlıklarla konuyu ele aldıkları görülmektedir. İbn Akile (ö. 1150/1737), *ez-Ziyâde ve'l-ihsân fî ulûmi'l-Kur'ân* adlı eserinde mevzuu Suyûtî'nin verdiği örnekler üzerinden ele

¹ Muhammed b. Abdillâh ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân*, Dâru't-Türâs, Kahire, ts., c. I, s. 22, 32-33; Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*, Vizâretü'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, ts., c. I, s. 238, 241-243; Ali Rıza Gül, "Kur'ân Ayetlerini Tarihlendirmede Nüzul Sebeplerinin Rolü", *Dinî Araştırmalar*, c. 7/19, s. 204-207.

² Zerkeşî, *Burhân*, c. I, s. 32-33; Suyûtî, *İtkân*, c. I, s. 238. Suyûtî'nin iki başlık arasında bir mümâseletin bulunduğu ifadesi de başlıkları hüküm bağlamında değerlendirdiğini göstermektedir. Bk. Suyûtî, *İtkân*, c. I, s. 241. Suyûtî'nin nüzü'lün teahhuru konusunu müstakil bir başlıkta ele almayıp hükmün teahhurundan sonra işleminde, nüzü'lün teahhuruna dair örneklerin diğer başlığa nispetle az olması ile ilişkilendirilmiştir. Bk. Hâzım Saîd Haydar, *Ulûmu'l-Kur'ân beyne'l-Burhân ve'l-İtkân*, Dâru'z-Zemân, Medine, 1420/1999, s. 415.

almış, tenkit ve yeni bilgilerle konuyu açıklamıştır.³ Yine Ebû Şehbe (ö. 1987/1407), *el-Medhal li dirâseti'l-Kur'âni'l-Kerîm* adlı eserinde nüzûlün teahhuru mevzuuna yer vermektedir.⁴ İmâdüddîn Muhammed Reşîd adlı araştırmacının da *Esbâbu'n-nüzûl ve eseruhâ fi beyâni'n-nusûs* adlı eserinde sadedinde bulunduğumuz konuyu *ما تقدم فيه الحكم على النزول* "hükmü nüzûlünün önüne geçtiği âyetler" başlığı ile ele aldığı görülmektedir. Ancak Reşîd çalışma konusu itibarıyla mevzu esbâb-ı nüzûl açısından yaklaşmakta dolayısıyla önceki müelliflerin örneklerinden başka örneklerle konuyu işlemektedir.⁵

Müfessirler teşrii nüzûlünün öncesine uzanan ibadetlere, ilgili âyetlerin tefsirinde değinmişlerse de nüzûlün teahhur edebileceğine dair bir ifade kullanmamışlardır.⁶ Bu sebeple ele aldığımız teahhuru'n-nüzûl mevzuunun, tefsirlerde *teahhur* yahut *tekaddüm* kelimeleriyle kurulan bazı tabirlerle karıştırılması mümkündür. Ancak 'teahhuru'n-nüzûl ale'l-hukm' mevzuu, müslümanlarca şer'î bir hükme istinaden uygulanan bir ibadetin, teşriinin çok sonrasına denk gelen bir dönemde müstakil Kur'ân âyeti olarak indirilmesini ifade etmektedir. Bu bakımdan daha evvel inen bir âyetin mushafta daha sonra indirilen âyete teahhuru⁷ ile bir âyetin, nüzûlüne sebep olan olaya teahhuru

³ İbn Akile el-Mekkî, *ez-Ziyâde ve'l-İhsân fi ulûmi'l-Kur'ân*, Câmîatü's-Şârika, Birleşik Arap Emirlikleri, 2006, c. I, s. 336-339.

⁴ Muhammed Ebû Şehbe, *el-Medhal li dirâseti'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Dâru'l-Livâ, Riyad, 1987, s. 257-258.

⁵ Reşîd bu başlık altında en-Nisâ 4/128. âyetin, Râfi' b. Hadîc'in hanımını boşamak istemesi üzerine eşinin söylediği "Beni boşama, sana uygun görünen bir süreye kadar zaman ver!" şeklindeki sözünün sünnet olarak uygulanması üzerine indirilmesi ile el-Mâide 5/87. âyetin Abdullah b. Revâha'nın eşine kızarak yemek yemeyeceğine dair ettiği yeminden misafirlerini gözeterek dönmesi ve Hz. Peygamber'in bu hareketini tasvîb etmesi üzerine indirilmesi örneklerini zikretmektedir. Bk. İmâdüddîn Muhammed Reşîd, *Esbâbu'n-nüzûl ve eseruhâ fi beyâni'n-nusûs*, Dâru's-Şihâb, b.y., 1999, s. 124-126. Ancak örneklerde zikredilen söz ve fiiller Hz. Peygamber'in onayından geçmiş olması, şer'î bir hüküm haline geldiklerini göstermemektedir. Öte yandan bu örnekler birtakım içtimai maslahatlarla alakalı olup ibâdâta tealluk eden hususlar değildir. Reşîd'in aynı başlık altında, Hz. Peygamber'in yeni müslüman olan birine kendisini İslâm'ı tercihe sevk eden şeyin ne olduğunu sorduktan sonra o kişinin nebîlere mahrumiyet içinde bulunanların iman ettiği hakikatini Hz. Peygamber özelinde de tekerrür etmiş olduğunu görmesinin İslâm'ı tercihte etkili olduğunu söylemesi üzerine Sebe 34/34. âyetin indiğine dair verdiği örnek ise hükmün tekaddümünü değil önceki kitaplardaki bilgilerin tasdikini işaret etmektedir. Ayrıca bu örnekte hüküm değil haber söz konusu edilmiştir. Bk. Reşîd, *Esbâbu'n-nüzûl ve eseruhâ fi beyâni'n-nusûs*, s. 126-127.

⁶ Örneğin bk. Mahmud el-Bağdâdî el-Âlûsî, *Rûhu'l-meânî fi tefsiri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-Sebi'l-Mesânî*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, ts., c. XXVIII, s. 100; Muhammed Tâhir b. Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, Dâru't-Tûnusiyye, Tunus, 1984, c. XXVIII, s. 205.

⁷ Kocaları ölen kadınların bir senelik iddetinden bahseden el-Bakara 2/240. âyet, mushafta daha evvel zikredilen el-Bakara 2/234. âyet ile nesh edilmiştir. Yine bu babda (وَالنَّاسِخُ مُفَدِّمٌ تِلَاوَةً مُتَأَخِّرٌ نُّزُولًا) el-Bakara 2/142 ve 144. âyetler de zikredilmektedir. Abdullah b. Ahmed en-Nesefî, *Tefsîru'n-*

konumuz dışındadır.⁸ Benzer şekilde, sonraki bir hükmün evvelkini nesh etmesinin de konumuzla alakası bulunmamaktadır. Zira nüzûlün teahhuru, nüzûle kadar müslümanlarca amel edilen hükmün neshini değil ibkâsını amaçlamaktadır. Gerçi ibkâ-yı hükümde bulunan nüzûlün, mevcut uygulamada bir takım değişiklikler yapması mümkün ve muhtemelse de nüzûlün teahhuru mevzuu, hükmün önceki uygulamalarına değil bizatihi kendisine, teşrî ve nüzûl zamanına odaklanmaktadır.

Nüzûlün hükme teahhuru konusuna verilen örneklerin Suyûtî'den beri üçle sınırlı tutulduğu görülmektedir. Bunlar; abdest (el-Mâide 5/6), Cuma namazı (el-Cum'a 62/9) ve zekâtın sarf mahallerini (et-Tevbe 9/60) konu eden âyetlerdir. Ancak abdestin İslâm'ın ilk dönemlerinde meşru kılındığının bir delilini teşkil eden rivayette abdestle birlikte namazın da zikredilmesi, teahhuru'n-nüzûl mevzuunun genişleme potansiyeline sahip olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte tedrice mütevakıf bir inzâlî bulunan ibadetlerin her bir aşaması için nüzûlün teahhur ettiğinin tespit edilmesi gerektiğinden, müteaddit nüzûl aşaması bulunan bir ibadetin nüzûlünün teahhur ettiğini söylemek zordur.⁹ Bu sebepten olsa gerek Suyûtî konuyu namaz, zekât gibi çok fasıllı ibadetler yerine bunların bir kısmını teşkil eden mevzii meseleler üzerinden ele almıştır. Öte yandan herhangi bir ibadeti oluşturan kısmın nüzûlünün teahhur ettiğini söylemek için söz konusu kısma müteallik uygulamanın şer'î bir hükme istinadına dair bir delil yahut karinenin bulunması gerekmektedir. Şer'î bir hükme istinadın lüzumu, örf ve evvelki şeriatlerden kaynağını alan uygulamaları konu dışında bırakmaktadır.

Nesefî (Medâriku't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl), nşr. Yusuf Ali Büdeyvi, Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, Beyrut, 1998, c. I, s. 201.

⁸ Nüzûlün, sebab-i nüzûlüne tehîri (تأخير النزول على السبب) bağlamında, son indirilen sûrelerden olan Tevbe sûresinin 114. âyetinin, hicretten üç sene kadar evvel vefat eden Hz. Peygamber'in amcası Ebû Tâlip hakkında indirilmesi zikredilebilir. Bk. Ahmed b. Ali b. Hacer, *Fethu'l-Bârî bi şerhi Sahihî'l-İmâm Ebî Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî*, nşr. Abdulkadir Şeybe, Riyad, 2001, c. VIII, s. 377-378; Âlûsî, *Rûhu'l-meânî*, c. XI, s. 32-34; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, c. XI, s. 44.

⁹ Suyûtî'nin et-Tevbe 9/60. âyeti zikredip, 'Bu âyet dokuzuncu sene indi. Hâlbuki zekât hicretin başlarında farz kılındı' demesi, zekâtın nüzûlünün teahhurunu kastettiğini göstermemektedir. Zira o bununla, zekât ve zekâta müteallik hükümlerin hicretin başlarında tamamlandığını kastetmektedir. Bu sebeple zekât vermeyi emreden nice âyetten birini değil, zekâtın sarf mahallerini tadat eden et-Tevbe 9/60. âyeti zikretmiştir. Öte yandan Suyûtî, zekât ibadetini nüzûlü teahhur eden değil tekaddüm eden bir ibadet olarak daha evvel işlemiştir. Bk. Suyûtî, *İtkân*, c. I, s. 240, 243.

1. Abdest

Abdestin farziyeti ve ahkâmıyla ilgili hükümlerin zikredildiği yegâne âyet el-Mâide 5/6, nüzûlü hükmünün sonrasına kalan âyetler arasında değerlendirilmiştir. Suyûtî *عن حكيمه ما تأخر نزوله* "nüzûlü hükmüne teahhur eden (âyet)ler" başlığı altında *âyetü'l-vudû'u* (el-Mâide 5/6) konunun bir örneği olarak zikretmektedir. Âyetin bu babda değerlendirilmesinin sebebi, Medine döneminde indirilmesine rağmen abdestin namaz ile birlikte Mekke döneminde farz kılınmasıdır.¹⁰

Suyûtî abdest âyetinin Medine'de indirilmesini Buhârî'nin (ö. 256/870) Sahîh'ine aldığı ve teyemmümün meşruiyetine sebep olan bir olay üzerinden delillendirmektedir. Rivayete göre Hz. Âişe, Rasûl-i Ekrem ile çıktığı bir seferden dönerken Medine'ye yakın bir mevkide kolyesini düşürmüştü. Hz. Peygamber ile ashâb-ı kirâm kolyeyi aramaya koyulunca vakit ilerlemiş ve geceyi orada geçirmek zorunda kalmışlardı. Sabahleyin namaza hazırlık için su bulamaları üzerine de *يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ إِلَى الْمَرَافِقِ وَامْسَحُوا بِرُءُوسِكُمْ وَأَرْجُلَكُمْ إِلَى الْكَعْبَيْنِ وَإِنْ كُنْتُمْ جُنُبًا فَاطَهَّرُوا وَإِنْ كُنْتُمْ مَرْضَى أَوْ عَلَى سَفَرٍ أَوْ جَاءَ أَحَدٌ مِنْكُمْ مِنَ الْغَائِطِ أَوْ لَامَسْتُمُ النِّسَاءَ فَلَمْ يَجِدُوا مَاءً فَتَيَمَّمُوا صَعِيدًا طَيِّبًا فَامْسَحُوا بِوُجُوهِكُمْ وَأَيْدِيكُمْ مِنْهُ مَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيَجْعَلَ عَلَيْكُمْ مِنْ حَرَجٍ وَلَكِنْ يُرِيدُ لِيُطَهَّرَكُمْ وَلِيُتِمَّ نِعْمَتَهُ عَلَيْكُمْ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ* "Ey iman edenler! Namaz kılmaya kalktığınız zaman yüzlerinizi, dirseklerinize kadar ellerinizi yıkayın; başlarınızı mesh edip, topuklara kadar ayaklarınızı da (yıkayın). Eğer cünüp oldunuz ise, boy abdesti alın. Hasta veya yolculuk halinde bulunursanız yahut biriniz tuvaletten gelirse veyahut da kadınlara dokunmuşsanız (cinsî birleşme yapmışsanız) ve bu hallerde su bulamamışsanız temiz toprakla teyemmüm edin de yüzünüzü ve (dirseklere kadar) ellerinizi onunla mesh edin. Allah size herhangi bir güçlük çıkarmak istemez; fakat sizi tertemiz kılmak ve size (ihsan ettiği) nimetini tamamlamak ister; umulur ki şükredersiniz." (el-Mâide 5/6) âyeti indirilerek teyemmüm meşru kılınmıştır. (Buhârî, "Tefsîr", 5).¹¹

¹⁰ Suyûtî, *İtkân*, c. I, s. 241-242; İbn Akile, *Ziyâde*, c. I, s. 336; Âlûsî, *Rûhu'l-meânî*, c. XXVIII, s. 100; Ebû Şehbe, *Medhal*, s. 257-258.

¹¹ Suyûtî, *İtkân*, c. I, s. 241-242. Hz. Âişe olayı üzerine el-Mâide 5/6. âyetin indiğine dair bir başka rivayet için bk. Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, nşr. Muhammed Abdulkadir Atâ, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 2003, c. I, s. 341. Buhârî'nin 'Kitâbü't-Teyemmüm'ün başına aldığı âyet kısmında *يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ مِنْهُ* (فَلَمْ يَجِدُوا مَاءً فَتَيَمَّمُوا صَعِيدًا طَيِّبًا فَامْسَحُوا بِوُجُوهِكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ مِنْهُ), Nisâ âyetinde bulunmayan *مِنْهُ* ifadesinin yer alması, Buhârî'nin söz konusu olay üzerine el-Mâide 5/6. âyetin indirildiği kanaatinde olduğunu göstermektedir. Bk. İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, c. I, s. 515. İbn Kesîr de Buhârî'nin Hz. Âişe olayını Nisâ değil Mâide âyeti ile ilişkilendirmesine dikkat çekmiştir. Bk. İsmâil b. Ömer b. Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîm*, Dâru Tîbe, Riyad, 1999, c. III, s. 59. Hz. Âişe'nin kolyesini düşürdüğü yerin Medine yakınlarındaki Zâtü'l-Ceyş, Ebvâ', Beydâ' veya Sulsul olduğuna dair rivayetler bulunmaktadır. Bk. Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, Dâru Hicr, ts., v. VII, s. 75-79; Hüseyin b. Mes'ûd

Söz konusu rivayetin diğer tüm Kütüb-i Sitte varyantlarında ilgili olay üzerine el-Mâide 5/6. âyetin indiğine dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Rivayetlerde sadece *âyetü't-teyemmüm* ifadesi zikredilmekte Mâide âyeti işaret edilmemektedir.¹² Müfessirlerin Hz. Âişe olayı üzerine el-Mâide 5/6. âyetin nâzil olduğunu zikreden Buhârî rivayetini görmezden geldiği ve olay üzerine *âyetü't-teyemmümün* indiğini belirten rivayetleri de en-Nisâ 4/43. âyetin¹³ sebab-i nüzûlü olarak zikrettikleri görülmektedir. Zira her iki âyette de abdest için su (veya suyu kullanmaya imkân) bulunamadığında teyemmüm edilebileceği ifade edilmektedir. Taberî (ö. 310/923), İbn Ebî Hâtim (ö. 327/938), Salebî (ö. 427/1035), Mâverdî (ö. 450/1058), Vâhidî (ö. 468/1076), Begavî, İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201), Kurtubî (ö. 671/1273), Hâzin (ö. 741/1341), İbn Kesîr (ö. 774/1373), Şirbînî (ö. 977/1570), Âlûsî (ö. 1270/1854) ve İbn Âşûr (ö. 1393/1973) bu

el-Begavî, *Tefsîru'l-Begavî (Meâlimu't-tenzîl)*, nşr. Muhammed Abdullah en-Nemr, Dâru Tibe, Riyad, 1409/1989, c. II, s. 226; Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi'u li ahkâmi'l-Kur'ân ve'l-mübeyyinu limâ tedammenehû mine's-Sünneti ve âyi'l-Furkân*, nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 2006, c. VI, s. 354-356; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, c. I, s. 515-516.

- ¹² Buhârî, "Teyemmüm", 1-2; "Fedâilü Ashâbi'n-Nebi", 4, 30; "Tefsîr", 3; "Nikâh", 65; "Libâs", 58; "Hudûd", 39; Müslim, "Hayz", 108-109; Ebû Dâvûd, "Tahâret", 123; Nesâî, "Tahâret", 194, 204; İbn Mâce, "Tahâret", 90. Hz. Âişe olayından sonra inen âyet, 'âyetü't-teyemmüm' şeklinde isimlendirilmesinin yanı sıra 'âyetü's-sa'id' şeklinde de tesmiye edilmiştir. Bk. Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, c. I, s. 320. Kaynaklarda 'âyetü't-teyemmüm/âyetü's-sa'id'in Hz. Peygamber'in Esla' b. Şerik adlı hizmetçisinin cünüp olması ve soğuk havada suyu kullanamaması üzerine indirildiği de zikredilmektedir. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, c. VII, s. 76-77; Süleyman b. Ahmed et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebûr*, nşr. Hamdi Abdülmecis, Mektebetü İbn Teymiyye, Kâhire, ts., c. I, s. 298-299; Calededdîn Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *ed-Dürü'l-mensûr fi't-tefsîri bi'l-me'sûr*, Merkezi Hecl li'l-Buhus ve'd-Dirasati'l-Arabiyye ve'l-İslamiyye, Kahire, 2003, c. IV, s. 452. Bazı rivayetlerde de Hz. Âişe'nin Hz. Esmâ'dan ödünç aldığı kolyeyi kaybetmesi sebebiyle Hz. Peygamber'in kolyeyi bulmaları için bazı sahabileri göndermesi ve bu sahabilerin namaz vakti girince abdestsiz namaz kılmak mecburiyetinde kalmalarını Rasûl-i Ekrem'e arz etmeleri üzerine âyetü't-teyemmümün indirildiği de zikredilmektedir. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, c. VII, s. 78. İbn Hacer bu son rivayet ile metinde zikredilen rivayeti telif etmektedir. İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, c. I, s. 519. Ayrıca son rivayet, teyemmüm meşru kılınmadan evvel su bulunmadığı durumlarda namazın -kerhen de olsa- abdestsiz kılındığını göstermektedir.

- ¹³ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقْرُبُوا الصَّلَاةَ وَأَنْتُمْ سُكَارَى حَتَّى تَعْلَمُوا مَا تَقُولُونَ وَلَا جُنُبًا إِلَّا عَابِرِي سَبِيلٍ حَتَّى تَغْتَسِلُوا وَإِنْ كُنْتُمْ مَرْضَى أَوْ عَلَى سَفَرٍ أَوْ جَاءَ أَحَدٌ مِنْكُمْ مِنَ الْغَائِطِ أَوْ لَامَسْتُمُ النِّسَاءَ فَلَمْ يَجِدُوا مَاءً فَتَيَمَّمُوا صَعِيدًا طَيِّبًا فَإِنَّكُمْ غَفُورًا قَدْ مَسَّحُوا بِأَيْدِيكُمْ وَأَيْدِيكُمْ إِنَّ اللَّهَ كَانَ غَفُورًا
- bilinceye kadar- cünüp iken de -yolcu olan müstesna- gusül edinceye kadar namaza yaklaşmayın. Eğer hasta olur veya bir yolculuk üzerinde bulunursanız yahut sizden biriniz ayakyolundan gelirse veyahut kadınlara dokunup da (bu durumlarda) su bulamamışsanız o zaman temiz bir toprakla teyemmüm edin: Yüzlerinize ve ellerinize sürün. Şüphesiz Allah çok affedici ve bağışlayıcıdır."

müfessirlerdendir.¹⁴ Ancak İbn Atıyye (ö. 541/1147), İbnü'l-Arabî (ö. 543/1148), İbn Cüzeyy (ö. 741/1340) ve Şinkitî (ö. 1392/1974) gibi Hz. Âişe olayını el-Mâide 5/6. âyetin sebep-i nüzûlü olarak zikreden müfessirler de bulunmaktadır.¹⁵ Bikâ'î (ö. 885/1480) de Buhârî rivayetini dikkate almakta ve daha sonra indirilen Nisâ âyetinin Mâide âyetindeki teyemmüm hükmünü pekiştirdiğini ifade etmektedir.¹⁶

Buhârî her ne kadar Hz. Âişe olayında Mâide âyetinin indirildiğine dair bir rivayet zikretmekteyse de aynı olayı bir başka yönden anlatan rivayeti en-

¹⁴ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, c. VII, s. 75-79; İbn Ebî Hâtim Abdurrahman b. Muhammed, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîm*, Mektebetü Nezâr Mustafa el-Bâz, Riyad, 1997, c. III, s. 962; Ahmed es-Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân (Tefsîru's-Sa'lebî)*, nşr. Ebû Muhammed b. Âşûr, Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, Beyrut, 2002, c. III, s. 317; Ali b. Muhammed el-Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn*, nşr. Abdülmaksud b. Abdürrahim, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, ts., c. I: s. 492; Ali b. Ahmed el-Vâhidî, *et-Tefsîru'l-vasît (el-Vasît fî tefsîri'l-Kur'ân)*, nşr. Âdil Ahmed Ebdü'l-Mevcûd vd., Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1994, c. II, s. 59; *Esbâbu'n-nüzûl*, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut, ts., s. 113-114; Begavî, *Me'âlimu't-tenzîl*, c. II, s. 226; Abdurrahman b. Ali b. Muhammed el-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr fî ilmi't-tefsîr*, el-Mektebetü'l-İslâmî, ts., c. II, s. 93-94; Kurtubî, *el-Câmi'u li ahkâmi'l-Kur'ân*, c. VI, s. 354 (Kurtubî ayrıca 'âyetü't-teyemmüm'ün en-Nisâ 4/43. âyeti olduğunu da belirtmektedir. Bk. Kurtubî, *el-Câmi'u li ahkâmi'l-Kur'ân*, c. VI, s. 354, 384); Ali b. Muhammed el-Hâzin, *Tefsîru'l-Hâzin (Lübâbu't-te'vîl fî meâni't-tenzîl)*, nşr. Abdüsselam Muhammed Ali Şahin, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 2004, c. I, s. 382-383; İbn Kesîr, *Tefsîr*, c. II, s. 321-322; el-Hatîb eş-Şirbinî, *es-Sirâcü'l-münîr*, el-Matbaatü Bülâk, Bülâk, 1285/1868, c. I, s. 306; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, c. V, s. 41; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, c. V, s. 62-63. Suyûtî'nin de İtkân'daki kanaatine muvafık olarak ed-Dürü'l-mensûr'da söz konusu olayla ilgili rivayetleri Mâide âyetinin tefsirinde zikrettiği görülmektedir. Suyûtî, *ed-Dürü'l-mensûr*, c. V, s. 211-212. İbn Âşûr Hz. Âişe olayı üzerine Mâide âyetinin indiğini belirten Buhârî rivayetinin, Nisâ ve Mâide âyetlerinin birbirine benzemesi sebebiyle, ravilerin vehminden kaynaklanan bir karışıklığın hasilası olduğu kanaatindedir. İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, c. VI, s. 126.

¹⁵ Abdülhak b. Gâlib b. Atıyye el-Endelûsî, *el-Muharreru'l-vecîz fî tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, nşr. Abdüsselam Abdüşşafi Muhammed, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 2001, c. II, s. 160; İbnü'l-Arabî Muhammed b. Abdillâh, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 2003, c. I, s. 562, c. II, s. 47; Muhammed b. Ahmed b. Cüzeyy, *et-Teshîl li ulûmi't-tenzîl*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1995, c. I, s. 191, 227; Muhammedü'l-Emîn b. Muhammed eş-Şinkitî, *Edvâu'l-beyân fî izâhi'l-Kur'ân bi'l-Kur'ân*, Dâru âlemi'l-Fevâid, ts., c. II, s. 20. İbn Cüzeyy Nisâ âyetinin (وَإِنْ كُنْتُمْ

مَرْضَىٰ أَوْ عَلَىٰ سَفَرٍ) iniş sebebini Müreysi' gazvesinde sahabenin su bulamaması olarak ifade etmiştir. Mâide âyetinin sebep-i nüzûlü olarak ise Hz. Âişe'nin kolyesini düşürmesi olayını zikretmiştir. O, rivayetlerdeki 'âyetü't-teyemmüm' ifadesi ile Mâide âyetinin anlaşılması gerektiği kanaatindedir. Zira abdest daha evvel meşru kılınmış olup sünnetle sabittir. Dolayısıyla âyetin yeni getirdiği hüküm abdest değil de teyemmümdür. Bu da onun âyetü't-teyemmüm olarak anılmasına sebep olmuştur. İbn Cüzeyy, *Teshîl*, c. I, s. 191, 227. İbn Battâl ise Mâide âyetinin âyetü'l-vudû' olarak zikredilmesi ile Nisâ âyetinde abdestin zikredilmemesinden hareket ederek, Hz. Âişe rivayetinde geçen 'âyetü't-teyemmüm' ifadesinin Nisâ sûresi âyetini işaret ettiğini öne sürmektedir. Bk. Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *Esbâbu'n-nüzûl (Lübâbu'n-nukûl fî esbâbi'n-nüzûl)*, Müessesetü'l-Kütübî's-Sekâfiyye, Beyrut, 2002, s. 99.

¹⁶ İbrahim b. Ömer el-Bikâ'î, *Nazmu'd-dürer fî tenâsübi'l-âyat ve's-süver*, Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, Kahire, ts., c. VI, s. 37-38.

Nisâ 4/43. âyetin sebab-i nüzûlü olarak vermektedir (Buhârî, "Tefsîr", 4).¹⁷ İbnü'l-Arabî de Hz. Âişe'nin zikrettiği 'âyetü't-teyemmüm' ifadesinin Nisâ yahut Mâide âyetlerinden hangisini kastettiğini çıkarmanın zorluğunu şu cümlelerle ifade etmiştir: "Hz. Âişe'nin 'bunun üzerine teyemmüm âyeti indî' ifadesi, sadra şifa veren izahına rastlayamadığım bir güçlüğü ihtiva etmektedir. Zira Kur'ân'da teyemmümün zikredildiği iki âyet bulunmaktadır. Bunlardan biri Nisâ sûresinde diğeri ise Mâide sûresindedir. Dolayısıyla Hz. Âişe'nin hangi âyeti kastettiğini bilemiyoruz."¹⁸ Bu zorluktan olsa gerek Râzî (ö. 606/1210), Beyzâvî (ö. 685/1286), Neseî (ö. 710/1310), Ebussuûd (ö. 982/1574) ve Şevkânî (ö. 1250/1834) Hz. Âişe olayına ne Nisâ ne de Mâide âyetinde değinmekte,¹⁹ Mukâtil (ö. 150/767), Ebû Hayyân (ö. 745/1344) ve Vehbe Zuhaylî (ö. 1436/2015) gibi müfessirler ise her iki âyetin sebab-i nüzûlü olarak zikretmektedirler.²⁰

Hz. Âişe rivayetinde yer alan âyetü't-teyemmüm ile kastın hangi âyet olduğunu anlamak için Nisâ ve Mâide âyetlerinden hangisinin daha evvel indirildiğini tespit etmek gerekmektedir. Ancak bu tespit için yine sebab-i nüzûl rivayetlerini kullanmak gerekeceğinden konu kısır bir döngüye girecektir. Zira bu rivayetlerde Nisâ yahut Mâide âyetinin indiği belirtilmemiş, rivayetler müfessirler tarafından âyetlerle ilintilendirilmiştir. Bu sebeple İbn Kesîr Nisâ âyetinde teyemmümün yanı sıra zikredilen ve namaza içkiliyken yaklaşılmamasını emreden kısma odaklanarak iniş sırasını tespit etmektedir. O, içkinin (hamr)

¹⁷ Söz konusu rivayette Hz. Âişe'nin kaybolan kolyesini aramaları için Hz. Peygamber tarafından gönderilen kişilerin su bulamamaları sebebiyle namazlarını abdestsiz kılmaları ve bunu Rasûl-i Ekrem'e anlatmaları üzerine 'âyetü't-teyemmüm'ün indiği aktarılmaktadır. Ayrıca bk. Buhârî, "Fedâilu Ashâbi'n-Nebî", 30; "Nikâh", 65; "Libâs", 58.

¹⁸ İbnü'l-Arabî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, c. I, s. 561-562.

¹⁹ Şevkânî Nisâ âyetinin sebab-i nüzûlü olarak Esla' b. Şerîk olayını zikretmektedir. Rivayette söz konusu olay üzerine 'âyetü's-sa'dî'n indirildiği zikredilmektedir. Bk. Muhammed b. Ali eş-Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr el-câmiu beyne fenneyi'r-rivayeti ve'd-dirâyeti min ilmi't-tefsîr*, nşr. Abdurrahman Umeyre, Dâru'l-Vefâ, ts., c. I, s. 756. Ayrıca bk. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, c. VII, s. 76-77; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebir*, c. I, s. 298. Râzî her ne kadar Nisâ ve Mâide âyetlerini onlarca sayfada tefsir edip Hz. Âişe olayını zikretmese de Mâide âyeti tefsirinde Nisâ âyetine gönderme yaparken âyeti, 'âyetü't-teyemmüm' şeklinde tesmiye etmiştir. Muhammed b. Ömer er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1981, c. XI, s. 176. Beyzâvî de Mâide âyetinde teyemmümün tekrar edildiğinden bahsetmekle Nisâ âyetinin daha evvel indirildiği kanaatini izhar etmektedir. Abdullah b. Ömer el-Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vil*, nşr. Muhammed Abdurrahman, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, ts., c. II, s. 117.

²⁰ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, nşr. Abdullah Mahmud Şehhâte, Müessesetü't-Tarîhi'l-Arabî, Beyrut, 2002, c. I, s. 374-375, 455-456; Ebû Hayyân Muhammed b. Yusuf el-Endelûsî, *Tefsîru'l-bahrî'l-muhîr*, nşr. Adil Ahmed Abdülmecûd, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1993, c. III, s. 268, 449; Vehbe Zuhaylî, *et-Tefsîru'l-münîr fi'l-akide ve's-şerîa ve'l-menhec*, Dâru'l-Fikr, Dîmeşk, 2009, c. V, s. 85-86, 6: 450-451. Vehbe Zuhaylî, Mâide âyetinde sadece Buhârî'nin ilgili rivayetini kaynak vermekte ve Suyûtî'nin Buhârî'nin rivayetini tercihle Hz. Âişe olayını Mâide âyeti ile ilişkilendirmesine değinmektedir. Vehbe Zuhaylî, *et-Tefsîru'l-münîr*, c. VI, s. 451.

Uhud'dan kısa bir süre sonra haram kılınması, Nisâ âyetinin içkinin haram kılınmasındaki tadrîcin sondan önceki basamağını oluşturması ve el-Mâide 5/6. âyetin Mâide sûresinin ilk kısmında yer alması hasebiyle son indirilen âyetlerden olmasını dikkate alarak Nisâ âyetinin Mâide âyetinden evvel indiğini ifade etmektedir.²¹ Ancak bu tespit Nisâ âyetinin içkiyle alakalı ilk kısmının teyemmüm kısmıyla beraber bir bütün halinde indirildiği ön kabulü bulunmaktadır. Gerçi Mâide âyetinin son inen âyetlerden olması Nisâ âyetinin daha evvel indirildiğini zorunlu olarak gerektirse de Nisâ âyetini oluşturan kısımların farklı zamanlarda indirildiği açıktır.²² İçkinin kesin bir şekilde haram kılınması Benî Nadîr muhasarasının yapıldığı hicrî 4. seneye tarihlendirilmekte dolayısıyla Nisâ âyetinin ilk kısmının daha evvel indirildiği anlaşılmaktadır.²³ Zira âyetin teyemmümle alakalı kısmının hicrî 5. senenin Şaban ayında vuku bulan Müreysî' (Benî Mustalik) gazvesinden sonra indirildiği zikredilmektedir.²⁴ Bu

²¹ İbn Kesîr, *Tefsîr*, c. II, s. 321. İçkinin tadrîcî bir surette haram kılındığı hakkında bk. Ebû Dâvûd, "Eşribe", 1; Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 6; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, c. VII, s. 47, 48; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, c. III, s. 958; Salebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, c. III, s. 312; Mustafa Baktır, "İçki", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, Ankara, 2000, c. XXI, s. 459. Nisa âyetinin ilk kısmı Abdurrahman b. Avf'ın davetinde Hz. Ali'nin içki içip namaz kıldırırken Kâfirûn sûresini yanlış okuması üzerine indirilmiştir. Bk. Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 5. İlgili kısmın sebab-i nüzûlüne dair diğer rivayetler için bk. İbn Kesîr, *Tefsîr*, c. II, s. 309-310. İçkinin kesin bir surette haram kılınmasından evvel el-Mâide 5/6. âyetin inerek en-Nisâ 4/43. âyetteki namaza içkili yaklaşılması hükmünü neshettiği hakkındaki rivayet, içkiyi kesin bir şekilde haram kılan el-Mâide 5/90. âyetin, son inen âyetler arasında sayılan el-Mâide 5/6. âyetten daha sonra indiğini ifade etmesi bakımından ilginçtir. Bk. Ebû Ca'fer en-Nehhâs, *en-Nâsîh ve'l-mensûh*, el-Mektebetü'l-Allâmiyye, Mısır, 1938, s. 109. Ayrıca bk. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, c. III, s. 958-959; Kurtubî, *el-Câmi'u li ahkâmî'l-Kur'ân*, c. VI, s. 332; Suyûtî, *ed-Dürü'l-mensûr*, c. IV, s. 450. Zira içkinin Mekke fethinden evvel haram kılındığını aktaran rivayetler bulunmaktadır. Bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, nşr. Ahmed Muhammed Şakir, Dâru'l-Hadis, Kahire, 1995, c. II, s. 498.

²² Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn*, c. I, s. 489, 492; İbn Atiyye, *el-Muharreru'l-vecîz*, c. II, s. 57; Vehbe Zuhaylî, *et-Tefsîru'l-münîr*, c. V, s. 86. İbnü'l-Cevzî ise Nisa âyetini üçe ayırıp farklı olay ve zamanlarda indirildiğini ifade etmektedir. İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, c. II, s. 91. Nisa âyetindeki ilk kısım ile teyemmüm kısmının farklı zamanlarda indirildiği bilinmesine rağmen aralarında 'ç' bağlacının bulunması, sonradan inen teyemmüm kısmının nüzûlünün, ilk kısım ile irtibatlı bir şekilde vuku bulduğuna yorulabilir. Bk. İbnü'l-Arabî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, c. I, s. 562.

²³ İbn Kesîr, içkinin tahrimiyeti hakkındaki âyetin Benî Nadîr muhasarasında indirildiğine dair bir bilgi zikretmektedir. Bu muhasaranın hicrî 4. senenin Rebiulevvel ayında (Ağustos 625) yapıldığına dair bir bilgi için bk. Nadir Özkuyumcu, "Nadîr (Benî Nadîr)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, Ankara, 2006, c. XXXII, s. 275.

²⁴ İbnü'l-Arabî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, c. I, s. 562; Kurtubî, *el-Câmi'u li ahkâmî'l-Kur'ân*, c. VI, s. 354, 356-357. Ayrıca bk. Ömer Faruk Yıldırım, "Teyemmüm Kıssasının Tarihi ve Âyetinin Sebeb-i Nüzûlü Üzerine -Hz. Âişe'nin Gerdanlığını Düşürmesinin Mükerrerliği Bağlamında-", *Hadis Tetkikleri Dergisi*, c. VIII/2, 2010, s. 126-127. Kaynaklar teyemmüm âyetinin indirildiği gazvenin Müreysî' yani Benî Mustalik olduğunu işaret ediyorsa da Benî Mustalik gazvesinde Hz. Âişe'nin düşürdüğü kolyenin ifk olayı ile sonuçlandığı bilinmektedir. Bu sebeple teyemmümün meşrû kılındığı gazve Benî Mustalik'ten başkası olmalıdır. Nitekim Taberânî'nin zikrettiği bir rivayette Hz. Âişe, ifk

durumda Maide âyeti abdest için inmiş ancak su bulunamaması durumunda alınacak teyemmümü tekrar etmiştir.²⁵ Öte yandan âyetü't-teyemmümün indirilmesine vesile olan Hz. Âişe olayını Nisâ âyetinin sebab-i nüzûlü olarak zikreden müfessirlerin de Nisâ âyetinin Mâide âyetinden evvel indiği kanaatini taşıdıkları açıktır.

Rivayetlerde zikredilen 'âyetü't-teyemmüm' ifadesinin Nisâ yahut Mâide âyetini işaret etmesi, Kur'ân'da abdestin konu edildiği tek âyet olan âyetü'l-vudû'un nüzûlünün tehirine doğrudan bir etkisi bulunmamaktadır. Zira abdest âyeti, Medenî olan ve hatta Medine döneminin sonunda indirildiği bilinen Mâide sûresinde yer almaktadır.²⁶ Abdest ise namazın farz kılındığı Mekke döneminden

hadisesinin yaşandığı gazve ile teyemmüm âyetinin indiği gazvenin farklı gazveler olduğunu ifade etmektedir. Teyemmüm âyetinin nüzûlüne sebep olan olayın akabinde Üseyd b. Hudayr'ın "Bu, ilk bereketiniz değil Ey Âl-i Ebubekir!" ile "Ey Âişe! Vallahi başına hoşlanmadığın hangi iş geldiyse, Allah o işi sana ve müslümanlara hayr kıldı." meâlindeki sözleri de bu gazvenin Benî Mustalik'ten sonra olduğuna işaret ediyor gibidir. Mukâtil âyetü't-teyemmümün Benî Enmâr (Zâtürrikâ) gazvesinde indirildiğine dair bir bilgi zikretmektedir. Tüm bu açılardan İbn Atıyye ile Ebû Hayyân'ın ifk olayı ile teyemmüm âyetinin nüzûlünün Müreysî/Benî Mustalik gazvesinde yaşandığına dair ifadeleri hakikati yansıtmamaktadır. Bk. Mukâtil, *Tefsîr*, c. I, s. 455-456; Buhârî, "Teyemmüm", 1-2; İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-vecîz*, c. II, s. 160; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhîr*, c. III, s. 449; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, c. I, s. 518; Muhammed Cemâleddîn el-Kâsımî, *Tefsîru'l-Kâsımî (Mehâsinü't-te'vîl)*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâki, Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabî, b.y., 1957, c. V, s. 1273; Mustafa Fayda, "Âişe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, Ankara, 1989, c. II, s. 201-202; Recep Erkocaaslan, *Hiz. Âişe'nin Hayatı, Şahsiyeti ve Hiz. Peygamber Sonrası İslâm Tarihindeki Rolü*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2016, s. 92-93. Âyetü't-teyemmümün, cenabet olan bazı yaralıların durumlarını Hz. Peygamber'e arz etmeleri üzerine indirildiğine dair rivayet de âyetin gazve dönüşünde indiğini göstermektedir. Bu olay ile Hz. Âişe olayının aynı gazvede meydana geldiği ve âyetü't-teyemmümün söz konusu olaylar üzerine indiği anlaşılmaktadır. İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-vecîz*, c. II, s. 57; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, c. II, s. 91; Kurtubî, *el-Câmi'u li ahkâmî'l-Kurân*, c. VI, s. 354-356. Âlûsî ise âyetin yaralıları hakkında indiğine dair kanaati, cumhûrun âyetin Hz. Âişe olayı üzerine indiği kanaatinin hilafına olması sebebiyle uzak görmektedir. Bk. Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, c. V, s. 41.

²⁵ Amr b. Âs'ın hicri 8. senede vuku bulan Zâtüsselâsil seriyesinde teyemmüm alması da teyemmümün teşriinin hicri 8'den evvel olduğunu göstermektedir. Bk. Ebû Dâvûd, "Tahâret", 126; Elşad Mahmudov, "Zâtüsselâsil Seriyesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, Ankara, 2013, c. XLIV, s. 153.

²⁶ Mâide sûresinin hicretten sonra indirildiği (Medenî) hususunda ulemâ görüş birliği etmiştir. Sûre Medine'de indirilmişse de farklı zamanlarda indiği bilinmektedir. Söz gelimi sûrenin 2. âyeti Mekke fethi gününde, 3. âyeti ise Vedâ haccında indirilmiştir. Bu bakımdan sûrenin Hudeybiye musalehası başta olmak üzere muhtelif zaman ve mekânlarda indirildiğine dair rivayetler, 'sûreye ait bir kısmın' indirildiği şeklinde anlaşılmalıdır. Sûrenin son indirilen sûrelerden olması hasebiyle içinde mensûh âyet bulunmadığı da zikredilmektedir. Hz. Âişe 'Mâide sûresi son inen sûredir. Orada zikredilen helalleri helal, haramları da haram biliniz.' buyurmuştur. Rivâyet merfû olarak da zikredilmektedir. Bununla birlikte 42, 106 ve âyetü'l-kalâid olarak bilinen 2. âyetinin kısmen mensûh olduğu da ifade edilmiştir. Öte yandan Medenî sûreleri sıralayan bazı kaynakların Mâide sûresine Nisâ sûresinden önce yer verdiği görülmektedir. Ancak Vedâ haccında indirildiği bilinen Mâide âyetleri bu iki sûrenin âyetlerinin birbirinin akabinde indirildiğini göstermektedir. Nitekim

beri var olup Hz. Peygamber ve sahabenin namazlarını abdestli kıldıkları bilinmektedir.²⁷ Nitekim abdest âyetinden evvel indiği anlaşılan ve teyemmümü tarif eden Nisa âyeti de abdest için su bulunamaması üzerine indirilmiştir. Ayrıca âyette zikredilen *أَوْ جَاءَ أَحَدٌ مِنْكُم مِّنَ الْعَائِطِ* "yahut sizden biriniz helâdan gelirse" şeklindeki kısım da def-i hâcetin namaz abdestini bozduğunu ifade etmektedir.

Abdestin farz kılınmasının Mekke'de beş vakit namazın farz kılınmasıyla gerçekleştiği zikredilmektedir.²⁸ İsrâ hadisesinin (bisetin 12. senesi) ertesi günü öğle vaktinde Hz. Cebrâil talim amacıyla abdest almış Rasûl-i Ekrem'e namaz kıldırıştır.²⁹ Ancak İsrâ gecesinde namazın değil beş vakit namazın farz kılındığı göz önünde bulundurulduğunda namazın abdestle birlikte daha evvelden var olduğu söylenebilir. Nitekim abdest bazı rivayetlere göre bisetin ilk yahut ikinci günü farz kılınan iki rekât namazla birlikte meşru kılınmış, Cebrâil Hz. Peygamber'e vahyin başlangıcında namazı ve abdesti öğretmiştir.³⁰ Yine Müşriklerin Rasûlüllah'ı gördükleri yerde öldürmek için Kâbe'de yemin ettiklerini duyan Hz. Fatıma'nın bunu Rasûl-i Ekrem'e haber vermesi üzerine Hz. Peygamber'in abdest alarak Mescid-i Haram'a çıkması da abdestin erken Mekke

içkilyken namaza yaklaşılmamasını emreden âyet (en-Nisâ 4/43) Nisâ'da, Mekke fethi gününden evvel indirildiği bilinen içkiyi yasaklayan âyet (el-Mâide 5/90) Mâide'de ve Mekke fethinde Kâbe anahtarının ehil kişilere verilmesini emreden âyet (en-Nisâ 4/58) ise Nisâ sûresinde yer almaktadır. Dolayısıyla bu sûrelerin aynı zaman dilimi içerisinde birlikte indikleri söylenebilir. Bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 17: 623; Hâkim en-Nisâbüri, *el-Müstedrek ale's-Sahûhayn*, Dâru'l-Haremeyn, Kahire, 1997, c. II, s. 370; Bk. Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, c. IV, s. 5; Kurtubî, *el-Câmi'u li ahkâmi'l-Kur'ân*, c. VII, s. 243-245; Hâzin, *Lübâbu't-te'vil*, c. II, s. 3; İbn Kesîr, *Tefsîr*, c. III, s. 5-6; Suyûtî, *ed-Dürü'l-mensûr*, c. V, s. 156-159; Suyûtî, *İtkân*, c. I, s. 51, 242; İbn Akile, *Ziyâde*, c. I, s. 336; Ebû Şehbe, *Medhal*, s. 258; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, c. VI, s. 69-71.

²⁷ İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-vecîz*, c. II, s. 160; İbnü'l-Arabî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, c. II, s. 47; Kurtubî, *el-Câmi'u li ahkâmi'l-Kur'ân*, c. VI, s. 384-385; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, c. I, s. 517; Suyûtî, *İtkân*, c. I, s. 241-242; İbn Akile, *Ziyâde*, c. I, s. 336; Ebû Şehbe, *Medhal*, s. 258; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, c. VI, s. 126-127.

²⁸ İbn Akile, *Ziyâde*, c. I, s. 336.

²⁹ İbnü'l-Arabî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, c. II, s. 47. İbnü'l-Arabî bu rivayetin, sahîh rivayetleri cem eden müelliflerce zikredilmemesine rağmen sahîh olduğunu zikretmektedir. İbnü'l-Arabî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, c. II, s. 47.

³⁰ İbn Akile, *Ziyâde*, c. I, s. 336; Abdulkadir Şener, "Abdest", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, Ankara, 1988, c. I, s. 69. İlgili rivayet için bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, c. XIII, s. 385-386, c. XVI, s. 91; Süleyman b. Ahmed et-Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evsat*, nşr. Tânk b. Avazullâh - Abdülmuhsin b. İbrahim, Dâru'l-Haremeyn, Kahire, 1995, c. IV, s. 174; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, c. I, s. 250. Benzer bir rivayet için bk. İbn Mâce, "Tahâret", 58. Bu rivayetlerde Cebrâil'in abdestten sonra bir avuç suyu avret mahalline serptiğine dair bir bilgi bulunmaktadır. Hz. Peygamber Cebrâil'den öğrendiği abdesti Hz. Hatice'ye öğretmiştir. İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, c. VI, s. 127. Öte yandan Rasûlüllah'ın önceki peygamberlerin abdest alma şekillerinden haber vermesi de abdestin keyfiyetine dair bilgilendirildiğini göstermektedir. Bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, c. V, s. 220-221; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evsat*, c. IV, s. 78; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, c. I, s. 130.

dönemindeki varlığını göstermektedir.³¹ Rasûlüllah'ın Enes b. Mâlik (ö. 93/711) sekiz yaşındayken (bisetin 11. senesi) ona namaz abdestini güzel almasını tavsiye etmesi de abdestin İsrâ gecesinden önce meşru kılındığını göstermektedir.³² Bu sebeple el-Mâide 5/6. âyet inene kadar abdestin -farz olmakla birlikte- metlûv bir vahye değil sünnete istinat ederek uygulandığı ifade edilmiştir. Abdeste dair cari bir uygulama söz konusu iken ayrıca âyet olarak indirilmesinin hikmeti ise Kur'ân'da tilavet edilen bir vahiy haline gelmesi şeklinde açıklanmıştır.³³

Suyûtî, el-Mâide 5/6. âyetin abdesti tarif eden ilk kısmının abdestin farz kılınmasıyla birlikte indiğini iddia edenlerin bulunduğunu ancak abdest âyetinin bilittifak Medenî olmasının bu kanaati reddettiğini ifade etmektedir.³⁴ Bu durumda daha evvel inen teyemmümün abdest âyetinde tekrar zikredilmesi, İslâm'daki temizlik çeşitleri (abdest, gusül, teyemmüm) ve bunları gerektiren hallerin bir arada verilmesine mütealliktir. Âlûsî'ye göre bu tekrar teyemmümün nesh edildiğine dair bir vehmi de def etmektedir.³⁵

Abdestin Mâide âyetinden önceki farzîyetinde Rasûl-i Ekrem için bazı farklı hükümlerin söz konusu olduğu bilinmektedir. Söz gelimi Rasûlüllah'a her vakit namaz için abdest almasının farz kılındığı ancak zorluğundan ötürü bu

³¹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, c. III, s. 459. İbn Hacer, bu rivayetin abdestin vücûdiyyetini göstermekle birlikte vücûbiyyeti için yeterli olmadığını ifade etmektedir. Nitekim abdestin hicretten evvel mendup olduğu yahut meşru kılınmadığı kanaatinde olanlar da bulunmaktadır. Bk. İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, c. I, s. 281.

³² Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, c. IV, s. 32.

³³ İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-vecîz*, c. II, s. 160; İbnü'l-Arabî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, c. I, s. 562; c. II, s. 47; Kurtubî, *el-Câmi'u li ahkâmi'l-Kur'ân*, c. VI, s. 385; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, c. VI, s. 127.

³⁴ Suyûtî, *İtkân*, c. I, s. 242. Ayrıca bk. Ebû Şehbe, *Medhal*, s. 258. Hz. Âişe olayı üzerine Mâide âyetinin indiğini belirten Buhârî rivayeti de Mâide âyetinin bir bütün halinde indiğini göstermektedir. Bk. İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, c. I, s. 518.

³⁵ Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl*, c. II, s. 117; Celaeddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *el-İklîl fi istibâti't-tenzîl*, nşr. Esad Trabzonî el-Hüseynî, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, ts., s. 89; Âlûsî, *Rûhu'l-meânî*, c. VI, s. 81. Mâide âyetindeki ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا خُذُوا زِينَتَكُمْ﴾ şeklindeki ilâvenin Nisâ âyetini takyîd ettiği söylenebilir. İmam Şafii buradan hareketle toprağın uzuvlara naklini gerekli görmüş dolayısıyla üzerinde toz-toprak bulunmayan kayadan teyemmümü tecvîz etmemiştir. Bk. Muhammed b. İdris eş-Şâfiî, *el-Ümm*, nşr. Rifat Fevzi Abdülmüttalib, Dâru'l-Vefâ, b.y., 2001, c. II, s. 105-106; Kurtubî, *el-Câmi'u li ahkâmi'l-Kur'ân*, c. VI, s. 395. Teyemmümün meşru kılınmasının ilk dönemlerinde omuz ve koltuk altlarına kadar kolların meshedilmesine dair bir hükmün bulunduğu zikredilmektedir. İmâm Şâfiî bu hükmün nesh edildiğini belirtmektedir. Ayrıca onun teyemmüm âyetinden sonra gelen her yeni teyemmüm hükmünün öncekini neshettiğine dair kanaati, bu neshin bir aşamasını -her ne kadar Nisâ âyetiyle aynı ifadeleri içerse de- Mâide âyetinin nüzûlünün teşkil etmiş olabileceğini akla getirmektedir. Bk. Ebû Dâvûd, "Tahâret", 123; Tirmizî, "Tahâret", 110; Suyûtî, *ed-Dürri'l-mensûr*, c. IV, s. 463. Öte yandan Mâide âyetinin daha evvel indirildiği kanaatinde olan İbnü'l-Arabî tekrarın Nisâ âyetinde yapıldığını ifade etmektedir. Bk. İbnü'l-Arabî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, c. I, s. 562.

hükmün misvak kullanması ile tebdil edildiği rivayetlerde zikredilmiştir.³⁶ Hükmün ref'inin Hayber gününe (hicrî 7) tesadüf etmesi muhtemeldir. Zira o gün Hz. Peygamber ikinci ve akşam namazlarını tek abdestle kılmıştır (Buharî, "Vudû", 51). Öte yandan Mekke'nin fethinde Rasûl-i Ekrem'in tek abdestle beş vakit namazı edâ etmesi üzerine Hz. Ömer'in "Yapmadığın bir şeyi yaptın!" şeklindeki hayreti de her vakitte abdest almanın Hz. Peygamber'e mahsus olduğunu göstermektedir (Tirmizî, "Tahâret", 45).³⁷ Bu bakımdan abdestin ilk farz kılındığında her namazda alındığına dair bilgilerin Hz. Peygamber'le alakalı olması mümkündür. Nitekim bu farziyeti tüm müslümanlara teşmil edenlere Kurtubî, Enes b. Mâlik'in "Hz. Peygamber her namaz için abdest alırdı ancak ashabi böyle yapmazdı" sözüyle cevap vermektedir.³⁸ Hz. Peygamber'in Mekke fethi günündeki davranışının, abdest âyetinin her namazda abdest alınması gerektiği şeklindeki umumi ifadesini neshettiğini öne sürenlere İbnü'l-Cevzî şu şekilde cevap vermektedir: "Âhâd haberlerin, Kur'ân'ı neshetmesi caiz olmadığından bu görüş hakikatten uzaktır. Rasûlüllah'ın bu şekildeki hareketi, âyetin manasını beyan etmesine yorulabilir."³⁹ Ancak Hz. Peygamber'in tek abdestle beş vakti kılmasının abdest âyetini tefsir ettiğine dair İbnü'l-Cevzî'nin bu kanaatinin, âyetin Mekke fethinden evvel indirilmesi ile anlam bulacağı açıktır.

Mâide 5/6. âyetin namaza kalkıldığında abdest alınması gerektiğini ifade etmesi, her işi abdestli yapmasına dair Hz. Peygamber'e mahsus bir hükmü nihayete erdirdiği şekilde de anlaşılmıştır. Nitekim sahabeden Alkame b. el-Feğvâ' Rasûl-i Ekrem'in def-i hâcetten sonra evine gidip namaz abdesti almadan hiçbir şekilde konuşmadığı ve verilen selamı almadığını, bu durumun da abdest

³⁶ Ebu Dâvud, "Tahâret", 25. İbn Kesîr bu rivayetin isnadının sahîh olduğunu kaydetmektedir. İbn Kesîr, *Tefsîr*, c. III, s. 44-45. Bazı rivayetlerde Cebrâil'in her geldiğinde Rasûlüllah'a dişlerini fırçalamasını tavsiye etmesinin, Hz. Peygamber'in diş fırçalamanın kendisi ve ümmeti için farz kılınacak olmasından endişe etmesine sebep olduğu ifade edilmektedir. Bk. İbn Mâce, "Tahâret", 7.

³⁷ Bk. Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, c. III, s. 449-450. Hz. Peygamber Hayber gününde de tek abdestle birden fazla vakti kıldığı halde Hz. Ömer'in Mekke fethi günü "Yapmadığın bir şeyi yaptın!" şeklindeki teaccübü, "Hayber'den beri yapmadığın bir şeyi yaptın!" şeklinde takdir edilmiştir. Kurtubî, *el-Câmi'u li ahkâmî'l-Kurân*, c. VII, s. 325.

³⁸ Mahmûd b. Ömer Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki gavâmizi't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvîl fi vücûhi't-te'vîl*, nşr. Adil Ahmed Abdülmecrud, Mektebetü'l-Ubeykân, Riyad, 1998, c. II, s. 203; Kurtubî, *el-Câmi'u li ahkâmî'l-Kurân*, c. VII, s. 324. Bununla birlikte "Ümmetime zor gelmeseydi onlara her namazda abdesti farz kıldığım gibi dişlerini fırçalamalarını da farz kılardım." şeklindeki hadis-i şeriften hareketle Mâide âyeti inmeden evvel abdestin bir dönem her namaz için alındığını söylemek mümkündür. Bk. Hâkim, *Müstedrek*, c. I, s. 231.

³⁹ Abdurrahman b. Ali b. Muhammed el-Cevzî, *Nevâsihu'l-Kur'ân*, nşr. Muhammed Eşref Ali, el-Câmiatü'l-İslâmiyye, Medine, 2003, c. II, s. 405.

âyeti inene kadar devam ettiğini aktarmaktadır.⁴⁰ Bir defasında helâdan çıktıktan sonra sahâbe-i kirâmın kendisine yemek sunması ve abdest için su isteyip istemediğini sorması üzerine Rasûlüllah'ın "Namaza kalktığımda abdest ile emredildim" demesi de Mâide âyetinden evvel abdestsiz herhangi bir iş yapmadığını göstermektedir (Ebu Davud, "Et'ime", 11; Müslim, "Hayz", 118-121). Hz. Peygamber'in heladan çıktığında kendisine verilen selamı ancak teyemmüm aldıktan sonra iade ettiğine dair rivayetler ile (Buhârî, "Teyemmüm", 2; Müslim, "Hayz", 114; Ebû Dâvûd, "Tahâret", 124), benzer bir durumda abdest aldıktan sonra selamı iade ettiği şeklindeki rivayetler de Hz. Peygamber'in abdestsiz selam dahi almadığı dönemlerin olduğunu göstermektedir. Öte yandan bu rivayetler Nisâ âyetinin abdest âyetinden önce indiğine de delil teşki etmektedir. Zira abdest âyetinin indirilmesi ile Hz. Peygamber'in sadece namaz için abdest alma gerekliliği sabit olduğundan teyemmüm aldıktan sonra selamı iade etmesi, henüz Mâide âyetinin inmediğini göstermektedir. Bu bilgiler, yeni inen Kur'ân âyetlerinin Hz. Peygamber'e mahsus hükümlere de yeni veçheler kazandırdığını göstermesi açısından önem arz etmektedir.

Cünüplükten temizlenme şekli olan guslün de Nisâ yahut Mâide âyetiyle metlûv bir vahiy haline gelmesi, onun nüzûlü teahhur eden âyetler arasında zikredilebileceğini göstermektedir. Zira cünüplükten yıkanmanın hükmü, âyetin indirilmesinden evvel de Mekke döneminden beri müslümanlar tarafından bilinmekteydi.⁴¹

2. Cuma Namazı

Kur'ân-ı Kerîm'de Cuma namazının farzîyetinden bahseden tek âyet bulunmaktadır: *يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا نُودِيَ لِلصَّلَاةِ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ فَاسْعَوْا إِلَىٰ ذِكْرِ اللَّهِ وَذَرُوا الْبَيْعَ* *"Ey iman edenler! Cuma günü namaza çağırıldığı (ezan okunduğu) zaman, hemen Allah'ı anmaya koşun ve alış veriş bırakın. Eğer bilmiş olsanız, elbette bu, sizin için daha hayırlıdır."* (el-Cum'a 62/9). Âyetin Medîne'de indiği bilinmesine rağmen Cuma namazının Mekke'de farz kılındığına dair bilgiler, el-Cum'a 62/9. âyetin nüzûlü teahhur eden/geciken âyetler arasında değerlendirilmesine sebep olmuştur.⁴²

⁴⁰ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, c. VIII, s. 163-164; İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-vecîz*, c. II, s. 160; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, c. III, s. 449; Abdulkadir Şener, "Abdest", c. I, s. 69. Suyûtî, *Alkame b. Feğvâ'* rivayetinin sened bakımından zayıf olduğunu ifade etmektedir. Suyûtî, *ed-Dürü'l-mensûr*, c. V, s. 201.

⁴¹ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, c. I, s. 281.

⁴² Suyûtî, *İtkân*, c. I, s. 243; İbn Akile, *Ziyâde*, c. I, s. 337; Âlûsî, *Rûhu'l-meânî*, c. XXVIII, s. 100; İbn Aşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, c. XXVIII, s. 205; Ebû Şehbe, *Medhal*, s. 256.

Suyûtî, söz konusu âyetin nüzûlünün teahhur ettiğini zikrettiği yerde İbnü'l-Feres'in (ö. 599/1203) "Cuma namazı Mekke'de hiç kılınmadı" şeklindeki kanaatini İbn Mâce'de yer alan Ka'b b. Mâlik rivayetiyle reddetmektedir. Ebû Dâvûd'un (ö. 275/889) *Sünen'i* ile Hâkim'in (ö. 405/1014) *Müstedrek*'inde de yer alan bu rivayette ensardan Ka'b b. Malik, Hz. Peygamber'in Medine'yi teşrif etmeden evvel kendilerine ilk Cuma namazını Es'ad b. Zürâre'nin kıldırıldığını ve namazda kırk kişinin hazır bulunduğunu belirtmektedir.⁴³ Suyûtî'nin kanaatlerine yer yer itiraz eden İbn Akile, Ka'b b. Mâlik rivayetinin Cuma namazının Mekke'de farz kılındığına değil Medine'de Cuma namazını ilk kıldırın kişinin Esad b. Zürare olduğuna delalet ettiğini söylemektedir. Ona göre sahabe Medine'de içtihaden Cuma namazı kararını almış, bu karara muvafakat eden Hz. Peygamber ise ilk Cuma namazını Medine'ye vusulünün beşinci gününde Benî Salim yurdunda beraberindeki müminlere kıldırılmıştır.⁴⁴ Ne var ki hicretten evvel Medine'de Cuma namazını Ka'b'ın kıldırıldığına dair rivayetlerin yanı sıra Hz. Peygamber'in Medine'ye muallim olarak gönderdiği Mus'ab b. Umeyr'e mektup yazarak Cuma namazını tarif ettiğine dair kaynaklarda yer alan bilgiler, Cuma namazının hicretten önceki teşriini ortaya koymaktadır.⁴⁵ Öte yandan Es'ad b. Zürâre'nin Medinelî müslümanlara beş vakit namaz ile cuma namazını kıldırması için inşa edilen bir mescidin varlığı da bilinmektedir.⁴⁶

⁴³ Ebû Dâvûd, "Salât", 216; İbn Mâce, "İkâmetü's-Salavât", 78; Taberânî, *el-Mucemu'l-kebir*, c. I, s. 305; Hâkim, *Müstedrek*, c. I, s. 408, c. III, s. 224; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, c. III, s. 252; Suyûtî, *İtkân*, c. I, s. 242-243; Ebû Şehbe, *Medhal*, s. 258. Rivayetlerin bazılarında "Rasûlullah Mekke'den gelmeden önce" kaydı bulunmamaktadır. Ancak Rasûlullah'ın gelmiş olması durumunda zaten Cuma namazını kendisinin kıldıracağı düşünüldüğünde, bu kaydı haiz olmayan rivayetlerin de aynı manayı ifade ettiği söylenebilir. Öte yandan Suyûtî'nin Cuma namazının Medine'de hiç kılınmadığına dair iktibası İbnü'l-Feres'ten yapması manidardır. Zira İbnü'l-Feres bu ifadeyi sûrenin Mekkî olduğuna dair kanaatleri reddetmek için zikretmektedir. Dolayısıyla sûrenin Medenî olduğu hakkındaki çıkarımı Mekke döneminde hiç Cuma namazı kılınmaması üzerinden yapması, ibadetlerin farziyetinin nüzûllerinin öncesine uzanabileceğini diğer bir ifadeyle nüzûlün teahhur edebileceğini göz ardı etmesinden kaynaklanmaktadır. Bk. İbnü'l-Feres Abdülmün'im b. Abdürrahim el-Endelüsî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, nşr. Salâhuddîn Ebû Afif, Dâru İbn Hazm, Beyrut, 2006, c. III, s. 556. Metindeki ifadeyi İbnü'l-Feres'ten evvel yine bir Endülüslü müfessir olan İbn Atiyye'nin zikrettiği görülmektedir. İbn Atiyye, *el-Muharreru'l-vecz*, c. V, s. 306.

⁴⁴ İbn Akile, *Ziyâde*, c. I, s. 338. Hz. Peygamber'in kıldırıldığı ilk Cuma namazı için ayrıca bk. Suyûtî, *ed-Dürü'l-mensûr*, c. XIV, s. 471; Begavî, *Me'âlimü't-tenzil*, c. VIII, s. 166.

⁴⁵ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, c. III, s. 278; Suyûtî, *ed-Dürü'l-mensûr*, c. XIV, s. 470. Ayrıca bk. Abdurrahman b. Receb el-Hanbelî, *Ravâi'u't-Tefsîr (Tefsîru İbn Receb el-Hanbelî)*, nşr: Tânk b. Avazullah, Dâru'l-Âsime, Riyad, 2001, c. II, s. 434, 435. Cuma'nın hicretten evvel Mekke'de farz kılındığı kanaatinde olan bazı âlimler için bk. İbn Receb, *Ravâi'u't-Tefsîr*, c. II, s. 438; Âlûsî, *Rûhu'l-meânî*, c. XXVIII, s. 100.

⁴⁶ İsmail Hakkı Ünal, "Es'ad b. Zürâre", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, Ankara, 1995, c. XI, s. 352.

Medineli müslümanların hicretin evveline tekabül eden bir dönemde aralarında istişare ederek yahudi ve hıristiyanlar gibi bir toplanma günü belirlediklerine dair rivayetler de bulunmaktadır. Müslümanların Cuma (arûbe) günü toplanarak Es'ad b. Zürâre'nin kendilerine namaz kıldırması şeklinde alınan istişare kararının, Allah'ın bir hidayeti ve tevfiği olduğu ifade edilmiştir. Hz. Peygamber'in "Allah Cuma gününü ehl-i Kitab'a farz kılmış ancak onda ihtilaf etmişlerdi. Nihayetinde bizi o güne hidayet etti/ulaştırdı." (Müslim, "Cum'a", 19-23) buyurması da müslümanların Cuma günü toplanma kararındaki tevâfuka işaret etmektedir. Ayrıca İbn Hacer (ö. 852/1449) bu durumun Rasulullah'ın Mekke'de iken Cuma namazı hakkında vahiyle bilgilendirilmesine mani olmadığını ifade etmektedir. Nitekim Mus'ab b. Umeyr'in Medine'ye gelmesinden evvel kılınan Cuma namazlarının ensarın istişaresiyle, o geldikten sonra kılınanların ise Hz. Peygamber'in emriyle olduğu zikredilmiştir.⁴⁷

Cuma namazının Medine'de farz kılındığına dair kanaatlerin Cuma sûresinin Medenî olmasından hareket ettiği anlaşılmaktadır. Bu kanaatin teşekkülünde Rasûlullah'ın ilk kıldırıldığı Cuma namazının Medine'de olmasının da rol oynadığı söylenebilir. Ancak rivayetler hicretten evvel Medine'de Cuma namazı kılındığını açıkça ifade etmektedir. Dolayısıyla Hz. Peygamber'in Medine'de Cuma namazı kılınmasını emretmekle birlikte kendisinin bu namazı Mekke'de kılmaması, Cuma namazının Hz. Peygamber'e Mekke'de farz kılındığını göstermektedir.⁴⁸ Suyûtî'nin Cuma namazının Mekke döneminde meşru kılındığına dair rivayetleri dikkate alarak el-Cum'a 62/9. âyetin nüzûlünün teahhur ettiğine dair geliştirdiği usûl, rivayetler arasındaki tearuzu gidermekte ve olayı tebellür ettirmektedir. Zira Cuma namazına gitme emrini zikreden yegâne âyetin (el-Cum'a 62/9) Medine'de indiğine dair şüphe götürmez bilgilerin karşısında yer alan rivayetler bu usûl ile anlam bulmaktadır. Ayrıca Cuma âyetinin inişine sebep olan olaya kadar kavî ve fiilî sünnete istinaden kılınan Cuma namazına da bir asıl bulunmuş olmaktadır. Öte yandan Cuma namazının kılınmasına dair mevcut bir hüküm ve uygulama olmasına rağmen Cuma âyetinin inişi, hükmün Kur'ân'da tilavet edilerek takrir, teyit ve ibkâsı şeklinde anlamlandırılabilir.⁴⁹

⁴⁷ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, c. XIV, s. 399; İbn Receb, *Ravâi'u't-Tefsîr*, c. II, s. 441; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, c. II, s. 413-414; Suyûtî, *ed-Dürü'l-mensûr*, c. XIV, s. 469-470.

⁴⁸ İbn Receb el-Hanbelî Hz. Peygamber'in Mekke'de cuma kılmamasını cumayı medinede kılmasına dair bir emir almasına bağlamaktadır. İbn Receb, *Ravâi'u't-Tefsîr*, c. II, s. 438; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, c. II, s. 412; Hayrettin Karaman, "Cuma Günü ve Namazı", *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*, c. 12/4, 1973, s. 222. İbn Atıyye Cuma sûresinde Yahudilerin zikredilmesinden hareketle sûrenin ve dolayısıyla Cuma namazının farziyetinin Medenî olduğunu ifade etmektedir. Bk. İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-vecîz*, c. V, s. 306.

⁴⁹ Bk. İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, c. XXVIII, s. 205.

Cuma namazının hicretten önce Medine’de kılınmış olması bir tarafa el-Cum’a 62/9. âyetin hicretin ilk günlerinde Hz. Peygamber tarafından Medine’de kıldırılan Cuma namazının hemen akabinde indirilmemiş olması da âyetin hükmünün teahhur ettiğini açıkça göstermektedir. Nitekim Ebu Hureyre’nin “Biz Rasûlullah’ın yanında oturuyorduk. O esnada kendisine Cuma sûresi indirildi” şeklindeki ifadesi ile Ebû Hureyre’nin 6. senede vuku bulan Hayber fethi sonrasında iman ettiği bilgisi göz önünde bulundurulduğunda sûrenin hicrî 6 veya sonrasında indirildiği söylenebilir.⁵⁰ Öte yandan sûrenin tamamının yahut en azından Cuma namazının söz konusu edildiği 9-11. âyetlerinin, Cuma namazı esnasında ashabın Dıhye b. Halîfe el-Kelbî’ye ait Şam kervanının cümbüşüne kapılarak Hz. Peygamber’in Cuma hitabını (hutbe) terk etmeleri üzerine indirildiği rivayeti ile Dıhyetü’l-Kelbî’nin Uhud yahut Hendek harbi sıralarında müslüman olduğu bilgisi dikkate alındığında da sûrenin nüzûlünün hicri 3 ya da 5’ten sonraya kalmadığı ifade edilebilir. Bu iki bilginin, sûrenin 1-8. âyetleri ile 9-11. âyetlerinin farklı zamanlarda inmiş olmasıyla telif edilmesi de mümkündür.⁵¹

3. Zekâtın Mesârifi

Zekâtın hicretin ilk yıllarında farz kılınmasına rağmen sarf mahallerini beyan eden et-Tevbe 9/60. âyetin hicrî 9. senede indirildiğinin bilinmesi, söz konusu âyetin nüzûlü teahhur eden âyetler kategorisinde değerlendirilmesini intaç etmiştir. İbnü’l-Hassâr (ö. 620/1223) zekâtın sarf mahallerinin, konu hakkında tilavet edilen bir Kur’ân âyeti indirilmeden evvel de bilindiğini ve Tevbe âyetinin inerek bu bilgiyi teyit ettiğini zikretmektedir.⁵² Kur’ân’da zekât verilecek sınıfların sayıldığı tek âyet olan et-Tevbe 9/60 şu şekildedir: *إِنَّمَا الصَّدَقَاتُ لِلْفُقَرَاءِ وَالْمَسْكِينِ وَالْعَامِلِينَ عَلَيْهَا وَالْمُؤَلَّفَةِ قُلُوبُهُمْ وَفِي الرِّقَابِ وَالْغَارِمِينَ وَفِي سَبِيلِ اللَّهِ وَإِنَّ السَّبِيلَ فَرِيضَةٌ مِّنَ اللَّهِ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ* “Sadakalar (zekâtlar) Allah’tan bir farz olarak ancak, yoksullara, düşkünlere, (zekât toplayan) memurlara, gönülleri (İslâm’a) ısındırılacak olanlara, (hürriyetlerini satın almaya çalışan) kölelere, borçlulara, Allah yolunda olana, yolda kalana mahsustur. Allah pek iyi bilendir, hikmet sahibidir.”

⁵⁰ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-tenvîr*, c. XXVIII, s. 204-205. Ayrıca bk. Tirmizî, “Tefsîru’l-Kur’ân”, 63; Begavî, *Me’âlimu’t-tenzîl*, c. VIII, s. 113-114; Suyûtî, *ed-Dürü’l-mensûr*, c. XIV, s. 455-456; Âlûsî, *Rûhu’l-me’ânî*, c. XXVIII, s. 100.

⁵¹ Ahmed b. Ali b. Hacer, *el-İsâbe fî temyîzi’s-sahâbe*, nşr. Abdullah b. Abdilmuhsin, Merkezü Heçr, b.y., 2008, c. III, s. 381; İbn Aşûr, *et-Tahrîr ve’t-tenvîr*, c. XXVIII, s. 205.

⁵² Suyûtî, *İtkân*, c. I, s. 243. Ayrıca bk. İbn Akile, *Ziyâde*, c. I, s. 339. Ebû Şehbe’nin teahhuru’n-nüzûl başlığı altında et-Tevbe 9/60. âyete yer vermediği görülmektedir. Ebû Şehbe, *Medhal*, s. 257-258.

Zekâtın tarihinin Medine döneminin ilk senelerine ve hatta Mekke dönemine kadar uzandığını söylemek mümkündür.⁵³ Mekki sûrelerdeki zekât değinilerinden hareketle zekâtın Mekke'de,⁵⁴ zekâtın inmesinden sonra fitrenin verilmesine dair vücubiyetin kaldırılması ve fitrenin de hicrî 2. sene meşru kılınan Ramazan orucuyla kaim olmasından hareketle de Medine döneminin ikinci senesinde,⁵⁵ mesârif-i zekâtı beyan eden âyetin hicrî 9. senede indirilen Tevbe sûresinde yer almasından hareketle ise Medine döneminin 9. senesinde farz kılındığı öne sürülmüştür.⁵⁶ Zekâtın Mekke'deki değinilerinin zaman, mekân ve imkân ölçüsünde müslümanların yapması gereken mali yardımların bütünü icmâlen karşıladığı anlaşılmaktadır. Medine döneminin başlarındaki teşriinin ise Hz. Peygamber'in nisap, miktar ve mal çeşitleri bakımından zekâta müteallik ahkâmı beyan etmesiyle alakalı olduğu söylenebilir.⁵⁷ Zekâtın söz konusu ahkâmının Rasûl-i Ekrem'in sünnetine istinat ediyor olmasının yanı sıra Medine döneminde zekât ahkâmına dair indirilen yegâne âyetin et-Tevbe 9/60 olmasının, zekâtın hicrî 9. senede farz kılındığına dair bir algıya sebep olduğu açıktır.⁵⁸ Hâlbuki zekât ibadetine müteallik ahkâm diğer pek çok ibadette olduğu gibi tedricen nazil olmuştur. Bu bakımdan zekâtın farziyetine dair bu üç kanaat, onun Mekke'den Medine döneminin sonuna kadar süren teşri safahatını ifade ediyor olmalıdır.⁵⁹

⁵³ Bk. Durak Pasmaz, *Mekki Surelerde Ahkâm Ayetleri*, Huzur Yayınevi, İstanbul, 2012, s. 166-171, 242; Soner Duman, "Zekât Ahkâmının Teşri' Süreci", *Tarihte ve Günümüzde Zekât Uygulamaları*, ed. İsmail Kurt - Seyit Ali Tüz, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2017, s. 26; Şehmus Demir, "Kur'an'da Zekat Kavramının Etimolojik ve Semantik Analizi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 28, 2007, s. 18-20, 25, 30; Ünal Kılıç, "Hz. Peygamber Döneminde Zekât Uygulaması", *Tarihte ve Günümüzde Zekât Uygulamaları*, ed. İsmail Kurt - Seyit Ali Tüz, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2017, s. 46-48. Cafer b. Ebî Tâlib'in Habeşistan'a hicretinde, Necâşi'ye söylediği "(Rasûlüllah) bize namazı, zekâtı ve orucu emrediyor" şeklindeki ifadesi de zekâtın Mekke döneminde meşru kılındığını göstermektedir. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, c. II, s. 357.

⁵⁴ Bk. el-A'râf 7/156; Meryem 19/31, 55; el-Enbiyâ 21/73; el-Müminûn 23/4; en-Neml 27/3; er-Rûm 30/39; Lokmân 31/4; Fussilet 41/7. Ayrıca bk. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, c. XXIII, s. 398; İbn Kesîr, *Tefsîr*, c. VIII, s. 259; Âlûsi, *Rûhu'l-me'ânî*, c. XXIX, s. 114.

⁵⁵ Nesâî, "Zekât", 35; İbn Mâce, "Zekât", 21; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, c. III, s. 313-314; Mehmet Erkal, "Zekât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, Ankara, 2013, c. XLIV, s. 197. Fitrenin hicrî ikinci senede farz kılındığına dair bilgi için bk. Muhammed b. Sa'd, *Kitâbu't-Tabakâtü'l-kebir*, Mektebetü'l-Hancı, Kahire, 2001, c. I, s. 214.

⁵⁶ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, c. III, s. 313. Tevbe sûresinin hicrî 9. senenin Şevval yahut Zilkâde ayında ve tek seferde indirildiğine dair bir bilgi için bk. İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, c. X, s. 97.

⁵⁷ İbn Kesîr, *Tefsîr*, c. V, s. 462.

⁵⁸ Soner Duman, "Zekât Ahkâmının Teşri' Süreci", s. 29, 32-34. Zekâtın nisap, miktar gibi Hz. Peygamber'den mervî ahkâmı, hadis mecmualarının 'Zekât' başlıklı kısımlarında muharrerdir.

⁵⁹ Hasan Maçın, "Zekâtın Farziyetinin Kur'an'ın Nüzul Süreci Ekseninde Değerlendirilmesi", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, c. 29, 2017, s. 361-367; Soner Duman, "Zekât Ahkâmının Teşri' Süreci", s. 20, 30.

Hicrî 9. senede indirilen et-Tevbe 9/60. âyetle zekât, tüm unsurlarıyla müesseseseleşmiş bir ibadet halini almıştır. Ancak söz konusu âyetin nüzûlünün teahhur ettiği dair kanaatin, zekâtın sarf mahallerinin evvelden biliniyor olması fikrine istinat ettiği göz önünde bulundurulduğunda zekâtın daha evvel müesseseseleştiği söylenebilir. Ayrıca zekâtın emredilip de zekât verilmesi gereken yerlerin beyan edilmemiş olması düşünülemez. Nitekim Tevbe âyetinde söz konusu edilen fukarâ (fakirler), mesâkîn (yoksullar), rikâb (köleler), fi sebîlillah (Allah yolunda olanlar) ve ibnû's-sebîl (yolda kalanlar) sınıflarına yardım etmenin gerekliliği, İslâm'ın ilk yıllarından beri bilinmektedir.⁶⁰ Ancak et-Tevbe 9/60. âyetin yeni sınıfları söz konusu edip Kur'ân'da ehemmiyetle zikredilen yetâmâ (yetimler) sınıfını dışarıda bırakması, yardıma muhtaç her sınıfın mesârif-i zekât arasında kabul edilemeyeceğini göstermektedir. Bu durum, ya zekâtı verilecek malın türü, nisabı ve miktarı gibi zekât verilecek sınıfların da Hz. Peygamber tarafından Tevbe âyetinin öncesinde beyan edilmiş olduğunu ya da zekâtın sarf edileceği sınıfların ana-baba, akraba ve komşuları da içine alacak şekilde ucunun açık bırakıldığını göstermektedir. Ayrıca zekâtın sarf mahallerinin Hz. Peygamber tarafından beyan edilmediği kabul edildiğinde, mesârif-i zekâtın "*Sana (Allah yolunda) ne harcayacaklarını soruyorlar. De ki: Yapacağınız hayır, ebeveyn, yakınlar, yetimler, fakirler ve yolcular için olmalıdır. Şüphesiz Allah yapacağınız her hayrı bilir.*" (el-Bakara 2/215) âyetiyle belirlendiği de söylenebilir. Ancak mesârif-i zekâtın et-Tevbe 9/60. âyet öncesinde Hz. Peygamber'in sünnetiyle tayininin kabul edilmesi halinde dahi âyetin yeni zekât sınıfları vaz ettiği anlaşılmaktadır. Zira Rasûlullah'ın zekât toplamak için etraf yerleşimlere âmiller göndermesi hicrî 9. seneye tekabül etmektedir.⁶¹ Dolayısıyla et-Tevbe 9/60. âyetin bilinen zekât mesârifini ihsâr ve/veya ibkâ, bilinmeyen sınıfları ise ihdas ettiği söylenebilir. Bu da Tevbe âyetinin bir kısmının nüzûlünün teahhur ettiği göstermektedir.

⁶⁰ Zekât verilecek sınıfları tadad eden âyetin, son indirilen sûrelerden olduğu belirtilen Tevbe sûresinde yer alması, söz konusu sınıfların Kur'ân'daki tüm değinilerini nazar-ı itibara almak gerektiğini göstermektedir. İlgili âyetler için bk. Fakirler: el-Bakara 2/271, 273; el-Hacc 22/28; en-Nûr 24/32. Miskinler: el-Bakara 2/83, 177, 184, 215; en-Nisâ 4/8, 36; el-Mâide 5/89, 95; el-İsrâ 17/26; en-Nûr 24/22; er-Rûm 30/38; el-Mücâdele 58/4; el-Kalem 68/24; el-Hâkka 69/34; el-Müddessir 74/44; el-İnsân 76/8; el-Fecr 89/18; el-Beled 90/16; el-Mâûn 107/3. Köleler (rikâb): el-Bakara 2/177 (Tahrîr-i rakabe: en-Nisâ 4/92, el-Mâide 5/89, el-Mücâdele 58/3. Fekk-i rakabe: el-Beled 90/13). Fi Sebîlillâh: el-Bakara 2/177, 215, 273; en-Nisâ 4/36; et-Tevbe 9/34; el-İsrâ 17/26; er-Rûm 30/38; Muhammed 47/38; el-Hadîd 57/10. İbnû's-sebîl: el-Bakara 2/177, 215; en-Nisâ 4/36; el-İsrâ 17/26; er-Rûm 30/38.

⁶¹ Hasan Maçın, "Zekâtın Farzîyetinin Kur'an'ın Nüzul Süreci Ekseninde Değerlendirilmesi", s. 364.

Sonuç

İslâm'a dair hükümlerin Kur'ân âyetleriyle teşekkül ettiği bilinmektedir. Ancak bazı hükümlerin, o hükmü konu eden âyetin nüzûlünden evvelki varlıkları, nüzûlün hükmün çok sonrasına kalabileceğine dair bir usûlün vaz'ına sebep olmuştur. İlk defa Suyûtî tarafından geliştirilen bu usûl, *teahhurun'n-nüzûl anî'l-hukm* (bir âyetin nüzûlünün, o âyetin hükmünün sonrasına kalması) şeklinde ifade edilmiştir. Teahhuru'n-nüzûl usûlü Kur'ân'ın anlaşılmasında kişiyi iki vehme düşmekten uzak tutmaktadır. Bunlardan ilki bir âyetin nüzûlünü, o âyetin konu ettiği ibadetin teşri zamanına tarihlendirmek; diğeri ise bir ibadetin teşriini, o ibadetle alakalı âyetin nüzûlü ile başlatmaktır. Suyûtî'nin ulûmu'l-Kur'ân'a müteallik bu konuyu eserinde işleminin temel sebebinin de ibadetlerin teşri ve nüzûl tarihlerine yönelik serdedilen hatalı kanaatler olduğunu düşünmekteyiz. Zira konuyu işlerken bu yanılığara da değinmektedir. Suyûtî sonrasında da bazı ulûmu'l-Kur'ân müelliflerince müstakil bir başlıkla ele alınan konunun abdest, Cuma namazı ve mesârif-i zekât üzerinden irdelendiği görülmektedir.

Abdest âyeti olarak bilinen el-Mâide 5/6. âyetin son inen âyetlerden olmasına rağmen Mekke'nin ilk döneminden beri Hz. Peygamber ve sahabenin namazlarını abdestli kıldıkları bilinmektedir. Bu durum abdestin namaz ile birlikte meşru kılındığını göstermektedir. Öte yandan çeşitli rivayetler ile tarihi bilgiler de abdestin Mekke döneminin ilk senelerinde farz kılındığını beyan etmektedir. Böyle bir durumda abdestin, Zâtürrikâ' gazvesi sonrasında indirilen abdest âyeti ile meşru kılınmadığı anlaşılmaktadır. Bu da abdeste dair hükmün önceden var olmakla birlikte bu hükmü konu eden âyetin nüzûlünün teahhur ettiğini/geciktğini göstermektedir. Dolayısıyla rivayetler ile tarihi malumattan sarf-ı nazar ederek abdestin Medine döneminde ve hatta bu dönemin sonunda meşru kılındığını ifade etmek yahut abdestten bahseden el-Mâide 5/6. âyetin Mekke döneminde indirildiği kanaatini taşımak hatalıdır. Abdest âyetinin, Hz. Peygamber'e mahsus bulunan ve her işte abdest almasını gerektiren bir hükmü de nihayete erdirdiği zikredilmektedir. Bu bakımdan âyetin namaz öncesinde abdest alınmasına dair hükmü ibkâ etmesinin yanı sıra mevcut hükme bazı yeni cihetler kazandırdığı da söylenebilir. Bugün abdestin sünnetleri olarak bilinen hususların, abdestin evvelki dönemine ait uygulamasının birer göstergeleri olması mümkündür.

Cuma namazının vücubunu ifade eden el-Cum'a 62/9. âyetin Medine'de indirildiği bilindiği halde Rasûl-i Ekrem Medine'yi teşrif etmeden evvel de Es'ad b. Zûrâre yahut Mus'ab b. Umeyr'in Medineli müslümanlara Cuma namazı kıldığına dair rivayetler, Cuma âyetinin nüzûlünün teahhur ettiğini göstermektedir. Hz. Peygamber'in Mus'ab b. Umeyr'e zaman zaman mektup

yazmak suretiyle talimat verdiğiinden hareket eden bazı âlimler, Cuma namazının kılınmasına dair lüzumun da bu vesileyle bildirildiğini dolayısıyla Rasulü Allah daha Mekke'de iken Cuma namazının farz kılındığını ifade etmektedirler. Hz. Peygamber'in ise ilk Cuma namazını Medine'ye gelişinin ilk günlerinde Benî Sâlim yurdunda kıldırıldığı bilinmektedir. Dolayısıyla Cuma namazının teşrii Mekke dönemine götürülemese dahi hicrî takvimin ilk günlerindeki meşruiyetinde şüphe yoktur. Bu da nüzûlünün hicrî 6. senede olduğuna dair kanaatlerden sarf-ı nazar edilmesi durumunda bile el-Cum'a 63/9. âyetin nüzûlünün, Mescid-i Nebevî'de meydana gelen bir olay üzerine indirilmesinden hareketle, bir müddet geciktiğini göstermektedir.

Zekâtın mesârifinden bahseden âyet (et-Tevbe 9/60), son inen sûrelerden olduğu bilinen Tevbe sûresinde yer almaktadır. Bununla birlikte zekât ibadetinin tarihi Medine döneminin ilk senelerine ve hatta Mekke dönemine kadar dahi götürülmektedir. Mekke döneminde zekât uygulamasının daha çok İslâm cemiyetinin ferdî ve umumî ihtiyaçlarını zaman, mekân ve imkân ölçüsünde gidermek şeklinde tezahür ettiği söylenebilir. Zekâtın meşruiyetine dair zikredilen diğer bir tarih olan hicrî 2. sene ise zekâtın nisap, miktar bakımından kısmen müesseseleştiği yahut müesseseleşmeye başladığı zamandır. Zekâtın verilmesi gereken sınıfların da bu tarihe yakın bir zamanda belirtildiği anlaşılmaktadır. Zira verilmesi emredilen zekâtın, nereye verileceğinin açıklanmaması düşünülemez. et-Tevbe 9/60. âyetin indirilmesinden evvelki dönemde zekâtın sarf mahallerinin bir kısmının söz konusu âyetteki sınıflardan oluştuğunu söylemek uzak olmayacaktır. Zira bu âyet, o güne kadar Kur'ân'da zikredilen sınıflardan pek azını dışarıda bırakmıştır. Öte yandan nisap ve miktara müteallik zekât unsurlarının kaynağı olan sünnetin, mesârifin de kaynağı olması mümkündür. Zekâtın sarf mahallerini serdeden âyetin indirilmesinden evvelki mesârif-i zekâta yönelik uygulamalar kaynağını ister Kur'ân'ın yardıma muhtaç sınıfları zikrettiği diğer âyetlerinden isterse Hz. Peygamber'in sünnetinden alsın et-Tevbe 9/60'daki mesârif ile kısmen örtüşecektir. Dolayısıyla söz konusu âyetin nüzûlü -kısmen de olsa- teahhur etmiştir. Diğer taraftan âyetin yeni zekât sınıfları vaz ettiğinde de şüphe yoktur. Zira Hz. Peygamber'in zekât âmilliği görevlendirmelerini hicrî 9. seneden sonra yapması, görevlendirmelerin kaynağını et-Tevbe 9/60. âyetten aldığını ortaya koymaktadır. Bu, söz konusu âyetin hicrî 9. sene indirildiğinin de bir göstergesidir.

Teahhuru'n-nüzûlün bir ulûmu'l-Kur'ân konusu olmasının yanı sıra ibadetlerin teşri tarihlerini o ibadetten bahseden âyetin nüzûlüne, âyetlerin nüzûlünü ise söz konusu ettikleri ibadetlerin teşri tarihlerine götürmede nüzûlün hükmün arkasına kalabileceğinin nazar-ı itibara alınması gerektiğini göstermesi

bakımından teşri-nüzûl tarihlendirmesine dair bir usûl de vaz ettiği söylenebilir. Nitekim ibadetlerin Mekke yahut Medine'de farz kılındığına dair kanaatlerin bir kısmının kaynağını, ilgili ibadetten bahseden âyetin Mekkî/Medenî olduğuna dair bilgi ve rivayetler oluşturmaktadır. Benzer şekilde bir sûre yahut âyetin Mekke/Medine dönemine tarihlendirilmesine de konu ettiği ibadet(ler)in Mekke/Medine'de farz kılındığına yönelik bilgi ve rivayetler kaynaklık etmektedir. Nüzûlü teahhur etmiş bir hükmün, Hz. Peygamber'in tasarrufuyla Arap örfü yahut evvelki şeriatlerden alındığı ileri sürülebilir. Ancak abdest, Cuma namazı ve mesârif-i zekât diğer şeriatlerle birebir örtüşen ibadetler değildir. Ayrıca söz konusu ibadetlerin nüzûl vasatında İslâm'da uygulandığı haliyle mevcut olduğu da bilinmemektedir. Müfessirler amel edilegelen bir hükmün ayrıca Kur'ân âyeti olarak inzâl edilmesini, hükmün teyit, takrir ve ibkâsı şeklinde değerlendirmişlerdir. Mevcut şer'î bir hükmün Kur'ân'la ibkâ edilmesi ise söz konusu hükmün vahye müstenit olup olmadığına dair şüphe ve tereddütler neticesinde ikincil bir önemi haiz emir gibi telakki edilerek tarihi süreçte zayi edilmesinin önüne geçme hikmetine mebni olabilir.

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, nşr. Ahmed Muhammed Şakir, 20 Cilt, Dâru'l-Hadîs, Kahire, 1995.
- Âlûsî, Mahmud el-Bağdâdî, *Rûhu'l-meânî fî tefsîri'l-Kur'ânî'l-Azîm ve's-Sebi'l-Mesânî*, 30 Cilt, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, ts.
- Baktır, Mustafa, "İçki", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, Ankara, 2000, c. XXI, s. 458-462.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail, *el-Câmiu's-sahîh*, nşr. Muhibbüddîn el-Hatîb, 4 Cilt, el-Matbaatü's-Selefiyye, Kahire, 1400/1980.
- Begavî, Hüseyin b. Mes'ûd, *Tefsîru'l-Begavî (Meâlimu't-tenzîl)*, nşr. Muhammed Abdullah en-Nemr, 8 Cilt, Dâru Tibe, Riyad, 1409/1989.
- Beyhakî, Ahmed b. Hüseyin, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, nşr. Muhammed Abdulkadir Atâ, 11 Cilt, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2003.
- Beyzâvî, Abdullah b. Ömer, *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*, nşr. Muhammed Abdurrahman, 5. Cilt, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, ts.
- Bikâ'î, İbrahim b. Ömer, *Nazmu'd-düer fî tenâsübi'l-âyât ve's-süver*, 22 Cilt, Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, Kahire, ts.
- Demir, Şehmus, "Kur'an'da Zekat Kavramının Etimolojik ve Semantik Analizi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 28, 2007, s. 9-30.

- Duman, Soner, "Zekât Ahkâmının Teşri' Süreci", *Tarihte ve Günümüzde Zekât Uygulamaları*, ed. İsmail Kurt - Seyit Ali Tüz, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2017, s. 19-44
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. El-Eş'as es-Sicistânî, *Sünenü Ebî Dâvûd*, Mektebetü'l-Maârif, Riyad, ts.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yusuf el-Endelûsî, *Tefsîru'l-bahri'l-muhît*, nşr. Adil Ahmed Abdülmevcûd, 8 Cilt, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1993.
- Ebû Şehbe, Muhammed, *el-Medhal li dirâseti'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Dâru'l-Livâ, Riyad, 1987.
- Erkal, Mehmet, "Zekât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, Ankara, 2013, c. XLIV, s. 197-207.
- Erkocaaslan, Recep, *Hz. Âişe'nin Hayatı, Şahsiyeti ve Hz. Peygamber Sonrası İslâm Tarihindeki Rolü*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2016.
- Fayda, Mustafa, "Âişe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, Ankara, 1989, c. II, s. 201-205.
- Hâzim Saîd Haydar, *Ulûmu'l-Kur'ân beyne'l-Burhân ve'l-İtkân*, Dâru'z-Zemân, Medine, 1420/1999.
- Hâzin, Ali b. Muhammed el-Bağdâdî, *Tefsîru'l-Hâzin (Lübâbu't-te'vîl fi meâni't-tenzîl)*, nşr. Abdüsselam Muhammed Ali Şahin, 4 Cilt, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 2004.
- Gül, Ali Rıza, "Kur'ân Ayetlerini Tarihlendirmede Nüzul Sebeplerinin Rolü", *Dinî Araştırmalar*, c. 7/19, s. 191-220.
- Hâkim en-Nîsâbûrî, *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*, 5 Cilt, Dâru'l-Haremeyn, Kahire, 1997.
- İbn Akile el-Mekkî, *ez-Ziyâde ve'l-İhsân fi ulûmi'l-Kur'ân*, 10 Cilt, Câmîatü'ş-Şârika, Birleşik Arap Emirlikleri, 2006.
- İbn Âşûr, Muhammed Tâhir, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 30 Cilt, Dâru't-Tûnusiyye, Tunus, 1984.
- İbn Atıyye, Abdülhak b. Gâlib el-Endelûsî, *el-Muharreru'l-vecîz fi tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, nşr. Abdüsselam Abdüşşafi Muhammed, 6 Cilt, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 2001.
- İbn Cüzeyy, Muhammed b. Ahmed, *et-Teshîl li ulûmi't-tenzîl*, 2 Cilt, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1995.
- İbn Ebî Hâtim, Abdurrahman b. Muhammed, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, 10 Cilt, Mektebetü Nezâr Mustafa el-Bâz, Riyad, 1997.
- İbn Hacer, Ahmed b. Ali, *Fethu'l-Bârî bi şerhi Sahîhi'l-İmâm Ebî Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî*, nşr. Abdulkadir Şeybe, 13 Cilt, Riyad, 2001.
- _____, Ahmed b. Ali, *el-İsâbe fi temyîzi's-sahâbe*, nşr. Abdullah b. Abdilmuhsin, 16 Cilt, Merkezü Hecr, b.y., 2008.
- İbn Kesîr, İsmâil b. Ömer, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, 8 Cilt, Dâru Tîbe, Riyad, 1999.
- İbn Mâce, Muhammed b. Yezîd, *Sünen*, Mektebetü'l-Maarif, Riyad, ts.
- İbn Receb, Abdurrahman b. Receb el-Hanbelî, *Ravâi'u't-Tefsîr (Tefsîru İbn Receb el-Hanbelî)*, nşr. Tânk b. Avazullah, 2 Cilt, Dâru'l-Âsime, Riyad, 2001.

- İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd, *Kitâbu't-Tabakâti'l-kebîr*, Mektebetü'l-Hancî, Kahire, 2001.
- İbnü'l-Arabî, Muhammed b. Abdillâh, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, 4 Cilt, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 2003.
- İbnü'l-Cevzî, Abdurrahman b. Ali, *Nevâsihu'l-Kur'ân*, nşr. Muhammed Eşref Ali, 2 Cilt, el-Câmiatü'l-İslâmiyye, Medine, 2003.
- _____, Abdurrahman b. Ali, *Zâdü'l-mesîr fi ilmi't-tefsîr*, 9 Cilt, el-Mektebetü'l-İslâmî, ts.
- İbnü'l-Feres, Abdülmün'im b. Abdürrahim el-Endelüsî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, nşr. Salâhuddîn Ebû Affîf, 3 Cilt, Dâru İbn Hazm, Beyrut, 2006.
- Karaman, Hayrettin, "Cuma Günü ve Namazı", *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*, c. 12/4, 1973, s. 213-238.
- Kâsimî, Muhammed Cemâleddîn, *Tefsîru'l-Kâsumî (Mehâsinü't-te'vîl)*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, 17 Cilt, Dâru İhyâi'l-Kütübü'l-Arabî, b.y., 1957.
- Kılıç, Ünal, "Hz. Peygamber Döneminde Zekât Uygulaması", *Tarihte ve Günümüzde Zekât Uygulamaları*, ed. İsmail Kurt - Seyit Ali Tüz, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2017, s. 45-64.
- Kurtubî, Muhammed b. Ahmed, *el-Câmi'u li ahkâmi'l-Kur'ân ve'l-mübeyyinu limâ tedammenehû mine's-Sünneti ve âyi'l-Furkân*, nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, 24 Cilt, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 2006.
- Maçın, Hasan, "Zekâtın Farzîyetinin Kur'an'ın Nüzul Süreci Ekseninde Değerlendirilmesi", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, c. 29, 2017, s. 347-367.
- Mahmudov, Elşad, "Zâtü'sselâsil Seriyyesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, Ankara, 2013, c. XLIV, s. 153-154.
- Mâverdî, Ali b. Muhammed, *en-Nüket ve'l-uyûn*, nşr. Abdülmaksud b. Abdürrahim, 6 Cilt, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, ts.
- Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, nşr. Abdullah Mahmud Şehhâte, 5 Cilt, Müessesetü't-Tarihî'l-Arabî, Beyrut, 2002.
- Müslim b. Haccâc, *Sahîhu Müslim*, nşr. Muhammed Fuad Abdalbaki, 3 Cilt, Dâru'l-Hadîs, Kahire, 1991.
- Nehhâs, Ebû Ca'fer, *en-Nâsih ve'l-mensûh*, el-Mektebetü'l-Allâmiyye, Mısır, 1938.
- Nesâî, Ahmed b. Şuayb, *Sünenü'n-Nesâî*, Mektebetü'l-Maârif, Riyad, ts.
- Nesefî, Abdullah b. Ahmed, *Tefsîru'n-Nesefî (Medâriku't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl)*, nşr. Yusuf Ali Büdeyvi, 3 Cilt, Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, Beyrut, 1998.
- Özkuyumcu, Nadir, "Nadîr (Benî Nadîr)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, Ankara, 2006, c. XXXII, s. 275-276.
- Pusmaz, Durak, *Mekki Surelerde Ahkâm Ayetleri*, Huzur Yayınevi, İstanbul, 2012.
- Râzî, Muhammed b. Ömer, *Mefâtihu'l-gayb*, 32 Cilt, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1981.
- Reşîd, İmâdüddîn Muhammed, *Esbâbu'n-nüzûl ve eseruhâ fi beyâni'n-nusûs*, Dâru's-Şihâb, b.y., 1999.

- Sa'lebî, Ahmed, *el-Keşf ve'l-beyân (Tefsîru's-Sa'lebî)*, nşr. Ebû Muhammed b. Âşûr, 10 Cilt, Dâru lhyâit-Türâsî'l-Arabî, Beyrut, 2002.
- Suyûtî, Celaleddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr, *ed-Dürü'l-mensûr fi't-tefsîri bi'l-me'sûr*, Merkezu Hecr li'l-Buhus ve'd-Dirasati'l-Arabiyye ve'l-İslamiyye, Kahire, 2003.
- _____, Celaleddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr, *el-İklîl fi istibâti't-tenzîl*, nşr. Esad Trabzonî el-Hüseynî, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, ts.
- _____, Celaleddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr, *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'ân*, 7 Cilt, Vizâretü'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, ts.
- _____, Celaleddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr, *Esbâbu'n-nüzûl (Lübâbu'n-nukûl fi esbâbi'n-nüzûl)*, Müessesetü'l-Kütübî's-Sekâfiyye, Beyrut, 2002.
- Şâfi'î, Muhammed b. İdris, *el-Ümm*, nşr. Rifat Fevzi Abdülmüttalib, 11 Cilt, Dâru'l-Vefâ, b.y., 2001.
- Şener, Abdulkadir, "Abdest", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, Ankara, 1988, c. I, s. 68-70.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali, *Fethu'l-Kadîr el-câmiu beyne fenneyir-rivayeti ve'd-dirâyeti min ilmi't-tefsir*, nşr. Abdurrahman Umeyre, 5 Cilt, Dâru'l-Vefâ, ts.
- Şinkitî, Muhammedü'l-Emîn b. Muhammed, *Edvâu'l-beyân fi izâhi'l-Kur'ân bi'l-Kur'ân*, 9 Cilt, Dâru âlemi'l-Fevâid, ts.
- Şirbinî, el-Hatîb, *es-Sirâcü'l-münîr*, 4 Cilt, el-Matbaatü Bûlâk, Bûlâk, 1285/1868.
- Taberânî, Süleyman b. Ahmed, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, nşr. Hamdi Abdülmecîs, Mektebetü İbn Teymiyye, Kâhire, ts.
- _____, Süleyman b. Ahmed, *el-Mu'cemu'l-evsat*, nşr. Târık b. Avazullâh - Abdülmuhsin b. İbrahim, 10 Cilt, Dâru'l-Haremeyn, Kahire, 1995.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, 26 Cilt, Dâru Hicr, ts.
- Ünal, İsmail Hakki, "Es'ad b. Zürâre", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, Ankara, 1995, c. XI, s. 352.
- Vâhidî, Ali b. Ahmed, *Esbâbu'n-nüzûl*, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut, ts.
- _____, Ali b. Ahmed, *et-Tefsîru'l-vasîl (el-Vasîl fi tefsîri'l-Kur'ân)*, nşr. Âdil Ahmed Ebdü'l-Mevcûd vd., 4 Cilt, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1994.
- Vehbe Zuhaylî, *et-Tefsîru'l-münîr fi'l-akîde ve'ş-şerîa ve'l-menhec*, 17 Cilt, Dâru'l-Fikr, Dimeşk, 2009.
- Yıldırım, Ömer Faruk, "Teyemmüm Kısasının Tarihi ve Âyetinin Sebeb-i Nüzûlü Üzerine - Hz. Âişe'nin Gerdanlığını Düşürmesinin Mükerrerliği Bağlamında-", *Hadis Tetkikleri Dergisi*, c. VIII/2, 2010, s. 107-127.
- Zemahşerî, Mahmûd b. Ömer, *el-Keşşâf an hakâiki gavâmizi't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvil fi vücûhi't-te'vîl*, nşr. Adil Ahmed Abdülmecûd, 6 Cilt, Mektebetü'l-Ubeykân, Riyad, 1998.

Zerkeşî, Muhammed b. Abdillâh, *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân*, 4 Cilt, Dâru't-Türâs, Kahire, ts.